C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi
2011, Cilt: XV, Sayı: 1 Sayfa: 215-264

ESİRÜDDİN EL-EBHERÎ'NİN *KİTÂBU BEYANİ'L-ESRAR* İSİMLİ ESERİNİN MANTIK BÖLÜMÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Kamil KÖMÜRCÜ*

ÖZET

Bu çalışmada Esirüddin el-Ebherî'nin mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölümden oluşan *Kitabu Beyâni'l-Esrâr* isimli eserinin mantık bölümü incelenmiştir. Mantık ilmi, kitabın birinci bölümünü oluşturur. Başlangıçta söz konusu eserin mantık bölümünün genel özellikleri, ana şeması, müellifin diğer kitaplarındaki mantık kısımlarıyla mukayesesi ve bu bölümün ana hatlarıyla içeriği konu edinilmiştir. Daha sonra bu bölümün Türkçeye çevrilmiş metnine yer verilmiştir. Eserin mantık kısmında kategoriler dışında klasik mantığın bütün başlıkları ele alınmıştır. Lafızların incelemesi, önermeler konusu ve kıyasların yapısı ağırlıklı olarak üzerinde durulan konulardır.

Anahtar Kelimeler: Ebherî, *Kitabu Beyâni'l-Esrâr*, mantık, lafız, önerme, kıyas.

A REVIEW ON THE LOGIC SECTION FROM ATHIRUDDIN AL-ABHARI'S BOOK WHICH IS ENTITLED *KITAB BAYAN AL-ASRÂR*

ABSTRACT

In this study, logic section from Athiruddin al-Abhari's book which is entitled *Kitabu Bayani'l-Asrâr* that consist of logic, physics and metaphysics is examined. First part of the book constitutes the science of logic. In the beginning, it was analyzed general characteristics of the logic and the main scheme of this book. Then the section of the logic of this book was compared with other works of this author and the content of this section was outlined. After that, translated text of the work is given. All titles reviewed in the

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

classical logic of the work are considered except the categories. Terms, propositions and structure of the syllogism are main focused issues.

Key Words: al-Abharî, *Kitab Bayan al-Asrâr*, logic, term, proposition, syllogism.

I. GİRİŞ

Mantığın kurucusu ya da sistemleştiricisi olarak kabul edilen Aristoteles'i, onun mantığını ve takipçilerini eleştiren düşünürler olmuştur. Örneğin kimileri Aristoteles mantığının düşünceye pranga vurduğunu; onun takipçilerinin de mantık alanında hiçbir ilerleme kaydetmemiş olduklarını; mantığın Aristoteles'ten bu yana ne ileri ne de geri hiçbir adım atmadığını; yüzyıllar boyu mantık biliminin bir tek büyük adamın uğramadığı boş bir işyeri olarak kaldığını[1] ileri sürmüşlerdir. Bütün bu iddialar acaba doğru mudur? Özellikle İslam mantıkçılarının Aristoteles mantığı üzerine yapmış oldukları çalışmalar göz önüne alındığında söz konusu ithamlarda haklılık payı var mıdır?

Bu çalışmada yukarıdaki soruların değerini tespit etmek amacıyla, Aristoteles mantığını esas alarak bir çok eser telif etmiş olan Esîrüddin Mufaddal b. Ömer el-Ebherî'nin[2] (1200-1265), Meşşaî (Peripatetik) tarzı felsefe[3] yapmanın güzel örneklerinden biri sayılabilecek, mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölümden oluşan ***Kitab-u Beyani'l-Esrâr*** isimli kitabının mantık bölümünü inceleyeceğiz. Bu makalede, üzerine hiçbir

[1] Bu ve benzeri iddialar için bkz., Kant, Immanuel, ***Arı Usun Eleştirisi***, (çev. A.Yardımlı), İst. 1993, s. 22; Russell, Bertrand, ***Dış Dünya Üzerine Bilgimiz***, (çev. V. Hacıkadiroğlu), İst. 1996, s. 60; Yıldırım, Cemal, ***Mantık***, İst., 1999, s. 231.

[2] Ebherî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili bkz. Bingöl, Abdülkuddüs, "Ebherî" md., D.İ.A., X, İst., 1994, s. 75; Esiriüddin el-Ebherî, ***Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik***, (Neşredenin yazdığı sunuş), (Thk. ve Nşr. Hüseyin Sarıoğlu), İst., 1998; Kayacık, Ahmet, ***Ebherî'nin İsagûci'sinin İlk Şerhleri***, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1996; Kömürcü, Kamil, ***Klasik Mantıkta Kıyas Teorisi: Ebherî Örneği***, Ank. 2010; Yormaz, Abdullah, ***Ebherî'nin Hidayetü'l-Hikmesi ve Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Yeri***, Basılmamış Yüksek L. Tezi, İst. 2003.

[3] Ebherî'nin Meşşâî geleneğe mensup olmasıyla ilgili bkz. Atademir, H.Ragıp, "Porphyrios ve Ebherî'nin İsagoci'leri", ***D.T.C.F.D.***,VI/5, Ank.,1948, s. 464; Köz, İsmail, "İslam Mantık Külliyatının Teşekkülü", ***Felsefe Dünyası D.***, S., 30, 1999/2, s. 106; Gazalî, Ebu Hamid, ***Felsefenin Temel İlkeleri***, (A. Açıkenç'in yazdığı sunuş) (çev. Cemaleddin Erdemci), Ank. 2001, s.17-18; Kömürcü, Kamil, ***Esîrüddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı***, Ank. 2010, s. 14.

araştırma yapılmamış olan bu eserin Arapça el yazması bir nüshasını esas alarak mantık bölümünü baştan sona gözden geçirip eserin klasik mantık açından değerlendirmesini yapmaya; bunun yanında eseri, Ebherî'nin diğer kitaplarıyla[4] mukayese etmeye çalışıp; en sonda ise kitabın mantık bölümünün Türkçesini sunacağız.

II. ESERİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE ANA ŞEMASI

İnceleme konumuz olan eserin Türkiye kütüphanelerinde bizim bulabildiğimiz tek yazma nüshası, Süleymaniye kütüphanesi, Köprülü bölümü, 1618 numaradaki bileşik nüsha içinde (1-44) varaklar arasında kayıtlıdır. Nestalik hattıyla istinsah edilmiş olan bu yazmanın her sayfası yirmi üç (23) satırdan oluşmaktadır. ***Beyanü'l-Esrâr*** mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Eserin mantık bölümü, kitapta (3-15) varaklar arasında yer alır ve toplam on iki (12) varak, yirmi üç (23) sayfadır. Kitabın başında bulunan ve müstensih tarafından yazıldığı anlaşılan künyede, Ebherî'nin, bu kitabı hicri 627 yılının Zilkade ayının dördünde yazdığı belirtilmektedir. Ayrıca yine bu sayfada, müellifin, bu eserini en tanınmış öğrencilerinden biri olan Ali b. Ömer el-Kazvînî'ye okuttuğu bildirilmektedir.[5] Kitabın sonunda ise eserin bu nüshasını, Ali b. Ömer el-Kazvînî'nin, asıl nüshayı esas alarak kendisi için 18 Şaban 627'de yazdığı kayıt edilmiştir.[6]

Ebherî eserin girişinde çalışmasının amacını ve planını şöyle açıklamıştır: "Bu özet kitap, hikemî (felsefi) ilimler üzerinedir. Onlardaki ihmal edilmiş ve kapalı kalmış noktaları kısa bir biçimde izah etmek için yazılmıştır; bu yüzden eser, ***Beyanü'l-Esrâr*** (Sırların Açıklanması) şeklinde isimlendirilmiştir. Kitap üç fen (sanat) olarak (mantık, fizik, metafizik) düzenlenmiştir."[7] Müellifin de belirttiği gibi kitap, 'fen' ismi verilen üç

---

[4] Ebherî'nin bazı eserleri şunlardır: ***Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dekâik***, (Tenkitli Metin ve İnceleme: Hüseyin Sarığlu), İst., 1998; ***İsagûci***, (Metin-çeviri-inceleme: H. Sarıoğlu), İst. 1998; ***Telhisü'l-Hakâik***, Süleymaniye Ktp., Köprülü B., (Bileşik nüsha) Nr., 1618; ***Kitabu'l-Matâli***, Süleymaniye Ktp., Köprülü B., (Bileşik nüsha) Nr., 1618; ***Zübdetü'l-Hakâik***, Süleymaniye Ktp., Köprülü B., (Bileşik nüsha) Nr., 1618; ***Tenzîlü'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr***, Süleymaniye Ktp., Reisü'l-Küttap Mustafa Efendi B., Nr., 569; ***Hidayetü'l-Hikme***, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi B., Nr., 1410.

[5] Ebherî, ***Kitab-u Beyani'l-Esrâr***, Süleymaniye Ktp., Köprülü B., (B.n.), Nr.1618. Vr., 2 a.

[6] ***A.g.e.***, Vr. 43 b.

[7] ***A.g.e.***, Vr. 2 b.

ana bölümden oluşmaktadır. Bu fenler de kendi içlerinde 'beyan' isimli alt başlıklara ayrılmıştır.

Birinci fen mantıktır ve bir mukaddimeyle beş beyandan oluşur. Mukaddimede mantığın mahiyeti, amacı ve konusu üzerinde durulmuştur. Birinci beyan, lafızların delaleti, ikincisi önermeler, üçüncüsü çelişki ve döndürme, dördüncüsü kıyas ve beşincisi de burhan üzerinedir.

İncelediğimiz metinde, klasik mantık kitaplarında takip edilen ve müellifin diğer kitaplarında sergilediği konu sıralamasında, küçük de olsa bir takım tertip farklılıkları ve atlamalar söz konusudur.[8] Ayrıca, mesela maniatü'l-cem ve maniatü'l-hulu gibi bazı konuların örneklendirmelerinde kapalılıklar vardır.[9] Bu durum müellifin kendisinden kaynaklanmış olabileceği gibi elimizdeki nüshayı, kitabın asıl nüshasından istinsah eden müstensihten de kaynaklanmış olabilir.

Eserin Türkçeye çevrilmesinde çeşitli zorluklarla karşılaşılmıştır. Bunun birinci nedeni el yazması nüshada bazı satırların silinmiş olmasıdır. İkinci sebep, müellifin mantığın bütün konularını özet bir metinde anlatma gayretiyle bir takım kısaltmalara gitmesi ve özellikle zamirlere dayalı anlatımı tercih ederek Arap diline has atıflara sıkça yer vermesidir. Bazı konuların anlatımında bu durum eseri adeta şifrelenmiş bir metin görüntüsüne sokmuştur. Bu ve benzeri zorluklar sebebiyle okumakta güçlük çektiğimiz cümleler ve özellikle yapılan tanımlara ilişkin örnekler, müellifin elimizde bulunan diğer eserlerinin ilgili bölümlerine müracaat edilerek aşılmaya çalışılmıştır. Buna rağmen okunamayan ibarelerin yerine çeviride üç nokta konmuştur.

III. ***BEYANÜ'L-ESRÂR***'IN EBHERÎ'NİN DİĞER ESERLERİYLE MUKAYESESİ

Bu mukayesede göz önünde bulunduracağımız eserlerin isimleri yukarıda zikredilmişti.[10] Hacim olarak baktığımızda ***Beyânü'l-Esrâr*** top-

[8] Krş. Ebherî, ***Keşfü'l-Hakâik; Tenzilü'l- Efkar***.

[9] Ebherî, ***Beyanü'l-Esrâr,*** Vr. 6 a.

[10] Bkz. 4. Dipnot. Zikrettiklerimiz dışında mantıkçının ulaşabildiğimiz üç risalesi daha vardır. Bunlardan biri, ***Tehzibü'n-Nüket***'tir. Ebherî, bu eseri İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî'nin ***en-Nüket fi ilmi'l-Cedel*** isimli kitabını açıklamak ve daha güzel bir şekilde (tehzîb) ortaya koymak için yazmıştır. Kitabın, biri Atıf Efendi kütüphanesi numara 1604'te, ikincisi Millet kütüphanesi, Feyzullah Efendi bölümü, numara 1855'te, diğeri ise yine Süleymaniye kütüphanesi, Şehit Ali Paşa bölümü, numara 2304'te kayıtlı üç nüshası mevcuttur.

lam 44 varak 88 sayfadan oluşur. Bu eser, müellifin orta büyüklükteki kitaplarından birisi olarak kabul edilebilir. Mantığa ayrılan varak ve sayfa sayısını dikkate alacak olursak, kitabın mantık bölümü on dört varak, yirmi sekiz sayfadır. Bu hacmiyle, sekiz sayfa olan ***Isagûci*** ve yedi varak, on dört sayfadan oluşan ***Hidayetü'l-Hikme***'den daha büyük; elli dört varak yüz dört sayfadan oluşan ***Tenzîlu'l-Efkâr*** ve iki yüz otuz dört sayfadan müteşekkil ***Keşfu'l-Hakâik'***ten daha küçük bir eserdir. On iki varak, yirmi dört sayfa olan ***Telhisü'l-Hakaik***, on üç varak, yirmi altı sayfa olan ***Kitabu'l-Matali*** ve on iki varak, yirmi dört sayfa olan ***Zübdetü'l-Hakaik*** ile de neredeyse aynı büyüklüktedir.

Plan olarak, mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölüme ayrılmış olan eser, bu biçimiyle ***Ebherî'***nin ***Isagûci***'si dışında kalan kitaplarıyla benzerlik arz etmektedir. Çünkü ***Isagûci*** yalnız mantık üzerine kaleme alınmışken diğer eserlerde mantık bölümleri kitabın üç bölümünden birincisini oluşturmaktadır. ***Beyânü'l-Esrâr***'ı müellifin diğer eserlerinden farklı kılan hususiyeti, kitabı oluşturan ana başlıklar ve alt başlıkların isimlendirilmesinde ortaya çıkar. Mantık, fizik ve metafizik olarak üç bölüm halinde tanzim edilmiş olan kitapta bu üç ana bölüm 'birinci fen, ikinci fen, üçüncü fen' diye isimlendirilmiştir. Mantıkçı, aynı plan çerçevesinde yazdığı bazı eserlerinde[11] buradaki fen yerine 'ilim;' diğer bazılarında[12] da 'kısım' demiştir. Ayrıca her üç fen altında yer alan konulara da 'beyan' başlığını koymuştur. Halbuki diğer eserlerde genellikle alt başlıklar 'fasl' diye isimlendirilmiştir. Bu kitapta mantıkçı 'fasl' isimli hiçbir başlık koymamıştır.

İkincisi ise, ***Risale fi Fesadi'l-Ebhas Elleti Vadaahâ Mübrizü'l- Cedeliyyin***'dir. Cedelle ilgili bir takım problemleri ele alan bu küçük risalenin bir nüshası, Süleymaniye kütüphanesi, Şehit Ali Paşa bölümü, numara 2304'te kayıtlı koleksiyondadır. Üçüncü risale ise İslam felsefesinin meşhur on sekiz meselesinin tartışıldığı; ***Risale Müştemile 'Ala Semâni 'Aşere Mes'ele Fi'l-Kelam Vaka'a Fîhâ En-Nizâ' Beyne'l-Hukemâ ve'l-Mütekellimîn ve Erbâbi'l-Milel-İ ve'l-Edyân'***dır. Tespit edilebilmiş tek nüshası Süleymaniye kütüphanesi, Ragıp Paşa bölümü, numara 1461'de kayıtlı mecmua içerisinde yer alan bu risale H. Sarıoğlu tarafından tahkik edilmiştir. Bkz., Sarıoğlu, Hüseyin, "el-Ebherî'nin Kelam ve Felsefeye İlişkin Bir Risalesi", İst., 1995. Doğrudan mantık konuları incelenmediği için bu üç eser yapılan mukayesede dikkate alınmamıştır.

[11] Bkz., Ebherî, ***Keşfü'l-Hakâik***; ***Tenzilü'l- Efkar***; ***Kitabu'l-Matâli.***

[12] Bkz., Ebherî, ***Telhîsü'l-Hakâik***; ***Zübdetü'l-Hakâik.***

İncelediğimiz eserde üslup olarak uzak göndermelere ve gereğinden fazla kısaltmalara oldukça sık başvurulmuştur. Bu durum müellifin diğer bazı eserlerinde de söz konusudur.[13] Buna karşılık metin oldukça açıktır ve dili kendisinden önceki ve kendi dönemindeki mantık metinlerinin karakteristik özelliklerini taşır.[14] Bu noktada ***Ebherî'***nin, ***Hidayetü'l-Hikme'***deki üslubu üzerine bir değerlendirme yapmış bulunan ***Alparslan Açıkgenç***'in bir değerlendirmesi akla gelmektedir. O, ***Gazali'***nin**,** ***Makasidü'l-Felsefe*** isimli eseriyle ***Hidayetü'l-Hikme***'yi mukayese ederken Ebherî'nin bu eserinin başarısını, Meşşaî üslubuyla yazılmış olmasına bağlamıştır.[15] ***Beyanü'l-Esrar***'ın ***Hidayetü'l-Hikme*** üslubunda kaleme alınmış olmasından hareketle eserin Meşşai üslubuyla yazıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Tenzîlü'l-Efkar ve ***Keşfü'l-Hakaik'in*** dili, incelediğimiz esere nazaran çok daha ayrıntılı ve zengindir. Çünkü bu iki eserde müellif, meseleleri bütün ayrıntılarıyla ve rahat bir üslupla ele almıştır. Yani uzak göndermeler ve kısaltmalar yapmadan, sade ve basit bir biçimde Arap dilinin bütün inceliklerini sergilemiştir. Bir mantık terimleri sözlüğü niteliğinde olan ***İsagûci*** ile kıyaslandığında ise ***Beyanü'l-Esrar***'ın ondan daha açık ve zengin bir dili olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Beyanü'l-Esrâr'ın mantık bölümü içerik olarak diğer kitapların mantık bölümleriyle karşılaştırıldığında şunlar söylenebilir. ***Isagûci'***yi hariç tuttuğumuzda bir takım küçük tertip farklıkları olmakla beraber bu eser diğer kitapların içerdiği konuların hemen tamamını kapsar. Ancak kitapların hacmine göre konulara ayrılan sayfa miktarı değiştiğinden, meselelerin ayrıntılarını ortaya koymada nicelik farklılıkları ortaya çıkmaktadır. Bu fark hacim olarak ***Beyanü'l-Esrar***'a yakın olan kitaplarda yok denecek kadar azken ***Kesfu'l-Hakaik*** ve ***Tenzilü'l-Efkar'***da oldukça fazladır. Bu iki eserde, ***Beyanü'l-Esrar***'da yapıldığı gibi konuların sadece tanımlanıp örneklendirilmeleriyle yetinilmemiş, meseleyle ilgili olarak diğer mantıkçıların görüşlerine de yer verilmiştir. Bunun yanında özellik-

[13] Bkz., Ebherî, ***Hidayetü'l-Hikme, Telhisü'l-Hakaik***, ***Kitabü'l-Matali, Zübdetü'l-Hakâik***.

[14] Bkz., Fârâbî, ***Kitâb fi'l-Mantık el-İbâre***, (thk. M. Selim Salim), Mısır 1976; İbn Sînâ, ***Mantığa Giriş*** (***Eş-Şifa: el-Medhal***, çev., Ö. Türker), İst., 2006; İbn Sînâ, ***İşaretler ve Tembihler*** (***el-İşârât ve't-Tenbihât***, Çev: A. Durusoy, M. Macit, E. Demirli), İst., 2005; Sühreverdî, Şihabüddin, ***Mantıku't-Telvîhât***, (thk. Ali Ekber Feyyaz), Tahran, 1955.

[15] Bkz. Ebu Hamid Gazali, ***Felsefenin Temel İlkeleri***, (A. Açıkgenç'in yazdığı sunuş) s.18.

le ***Kesfü'l-Hakaik***'te çoğu mesele muhatapların görüşleri de zikredilerek tartışma yöntemiyle incelenmiştir.[16]

Önerme ve kıyas gibi mantığın temel kavramları, bütün eserlerde küçük ifade farklılıklarıyla da olsa aynı anlama gelecek biçimde tanımlanmıştır. Verilen örnekler ise hemen hemen aynıdır. Ancak hacimli eserlerde yapılan tanımlar ve verilen örnekler daha ayrıntılıdır.[17] Örneğin, ***Beyanü'l-Esrar***'da kıyasın tanımı yapıldıktan sonra, tanımda geçen kavramlardan yalnız birinin analizi yapılmışken[18] hacimli iki eserde kıyasın tanımında geçen bütün kavramlar tek tek tahlil[19] edilmiştir. İncelediğimiz eserde modal kıyasların yalnızca birinci şekli anlatılmakla yetinilmişken, hacimli iki kitapta bu kıyasların dört şeklinden de bahsedilmiştir.[20] Müellif bazı eserlerinde ayrı bir başlık altında beş sanattan sonra bileşik kıyaslar, ilimlerin konuları, kıyasta yapılan hatalar ve harflerin kullanımı gibi konulara yer vermişken,[21] ***Beyanü'l-Esrar'***da bu konulara hiç değinmemiştir.

Beyanü'l-Esrâr'ı kendisine eşit sayılabilecek yukarıda belirtilen üç eserden içerik bakımından farklı kılan bir özelliği de, onda, muğalata konusuna diğerlerine nazaran çok daha geniş yer verilmiş olmasıdır. Beş sanatın beşincisi olarak zikredilen bu konu, sadece, ***Ebherî***'nin en büyük kitabı olan ***Kesfü'l-Hakaik***'te bu kadar ayrıntılı olarak incelenmiştir.

IV. ANA HATLARIYLA ESERİN İÇERİĞİ

Beyânü'l-Esrâr, klasik İslam felsefesinin problemleri üzerine yazılmış bir eserdir. Yukarıda da belirtildiği gibi mantık, fizik ve metafizik olarak üç bölümden oluşur. Müellif, kitabın birinci bölümünü mantığa ayırmıştır. Burada mantığın bütün konularını fazla ayrıntıya girmeden açık bir şekilde sınıflandırıp onları tanımlamış ve örneklendirmiştir. Bu yapısıyla söz konusu metin, günümüzün bilim terminolojisiyle söylenecek olursa, bilimsel bir inceleme (treatise) ya da ileri seviyedeki mantık araştırmacıları için özet bir çalışma olarak değerlendirilebilir.

---

[16] Bkz. Ebherî, ***Keşfü'l-Hakâik.***

[17] Bkz. Ebherî, ***Keşfü'l-Hakâik***, s. 53 vd.; ***Tenzilü'l- Efkar***, Vr. 14 a, vd.

[18] Bkz. Ebherî, ***Beyanü'l-Esrâr,*** Vr. 9 a.

[19] Ebherî, ***Keşfü'l-Hakâik***, s. 121 vd.; ***Tenzilü'l- Efkar***, Vr. 27 a, vd.

[20] Ebherî, ***Keşfü'l-Hakâik***, s. 138-154; ***Tenzilü'l- Efkar***, Vr. 33 b-34 b.

[21] Bkz. Ebherî, ***Keşfü'l-Hakâik***, s. 194 vd.; ***Tenzilü'l- Efkar,*** 47 a vd.; ***Telhîsü'l-Hakâik,*** Vr. 55 a; ***Kitabu'l-Matâli,*** Vr. 89 a.

Eserin mantık bölümü bir mukaddimeyle beş beyandan oluşur. Mukaddimede ilmin yani bilginin tanımı bununla bağlantılı olarak mantığın mahiyeti, amacı, konusu ve ona duyulan ihtiyaç üzerinde durulmuştur. Burada, Meşşaî geleneğinde olduğu gibi[22] ilmin ya tasdik ya da tasavvurdan ibaret olduğu vurgulanmıştır. Bu iki kavramın tanımından sonra, tasdiki bilginin bir hüküm içermesi gerektiği ifade edilmiştir. 'Fikir' olarak isimlendirilen bu hükmün doğru ve yanlış olma ihtimalinden dolayı bunları birbirinden ayırmaya yarayacak bir alete ihtiyaç vardır. İşte bu alet mantıktır. Bu noktadan hareketle mantığın mahiyeti ve amacı belirlenir. Bununla bağlantılı olarak mantığın ne tamamıyla doğuştan ne de tamamıyla sonradan kazanılmış olduğu ileri sürülür. Ayrıca, mantığa niçin ihtiyaç duyulduğu izah edilir. Mukaddimenin sonunda mantığın konusunun tasavvur ve tasdikten ibaret olduğu bir kez daha vurgulanır.[23]

Birinci beyan lafızların delaleti üzerinedir. İlk başta lafızlar, basit (müfret) ve bileşik (mürekkep) lafızlar olmak üzere ikiye ayrılır. Basit lafızların, mutabakat, tazammun ve iltizam olarak üç tür delaleti vardır. Daha sonra lafızlar tikel (cüz'î) ve tümel (külli) olmak üzere ikiye ayrılır. Tümel lafızların da müşekkek, mutavatı, müşterek, hakiki, mecaz, müteradif ve mütebayin gibi çeşitleri vardır.[24]

Tümeller, başka bir açıdan özsel (zati) ve ilineksel (arazi) olarak ikiye ayrılarak bu ayrımın türevi olan beş tümel konusuna geçiş yapılmıştır. Beş tümel bazen birbirleriyle bağlantılı sayılabilecek şekilde tek tek tanımlanmış ve örneklendirilmiştir. Cins ve türün kendi içindeki ayrımlara da işaret edilmiştir. Daha sonra tümeller, tabiî, mantıkî ve aklî olmak üzere üçe ayrılmıştır. Böylece mantığın tasavvurât bölümü tamamlanmıştır. Bu noktadan sonra ilginç bir şekilde hiçbir ayırıcı başlık konulmadan doğrudan tanım (kavl-i şarih) bahsine geçilmiştir.[25]

---

[22] İbn Sînâ, ***Mantığa Giriş***, s. 10-11; Şemseddin Semerkandî, *Şerhu'l-Kıstas*, Süleymaniye ktp., Fatih Bl., Nr., 3360, Vr. 1 b; Bu ayrımla ilgili ayrıca bkz., Bolay, M. Naci, ***Fârâbî ve İbn Sînâ'da Kavram Anlayışı***, İst. 1990, s. 9.

[23] Bkz. Ebherî, ***Beyanü'l-Esrâr,*** Vr. 2 b.

[24] Bkz. ***A.g.e***., Vr. 2 b-4 a; krş. Ebherî, ***Keşfü'l-Hakâik***, s.17 vd.; Ebherî, ***Tenzilü'l- Efkar***, Vr. 3. vd.

[25] Ebherî, ***Beyanü'l-Esrâr,*** Vr. 3 a-4 a.

İkinci beyanda önermeler konusu ele alınır. Önerme, 'bir manayı başka bir manaya olumlu veya olumsuz bir biçimde nispet etmek için verilen hüküm,'[26] şeklinde tanımlanmıştır. Bu yaklaşım, mellifin ***Telhîsü'l-Hakâik, Hidayetü'l-Hikme*** ve ***Tenzîlü'l-Efkâr*** gibi eserlerindeki önerme tanımından farklıdır.[27] Konu, yüklem ve bağ olmak üzere üç öğeden oluşan yüklemli önermelerde hükmün her hangi bir şarta bağımlı olmaksızın verildiği belirtilmiştir. Bağ üzerinde ayrıca durularak bu üç öğeye örnekler verilmiştir. Daha sonra şartlı önermeler incelenmiştir. Önermelerin olumlu ve olumsuz olmak üzere iki niteliği üzerinde durulur. Eserde ma'dûle, muhassala, mahsusa, mahsure ve mühmele olmak üzere beş önerme çeşidi dikkate alınmıştır. Belirsiz (mühmele) önermelerin tikel önerme hükmünde olduğu ifade edilir. Önermelerin nicelikleri de araştırma konusu yapılarak, tümellik ve tikellik olmak üzere klasik mantıktaki biçimiyle iki tür nicelikten söz edilmiştir. Modal önermeler de dikkate alınan konulardan biridir. Burada üçü zarure, üçü mümkine, üçü daime ve üçü de mutlaka olmak üzere on iki çeşit modal önerme kabul edilmiştir. Bölümün son konusu bitişik ve ayrık şartlı önermeler hakkındadır. Ayrıca ayrık şartlı önermelerin hakikiyye, maniatü'l-cem ve maniatü'l-hulu olmak üzere üç çeşidi üzerinde durulmuştur.[28]

Eserin üçüncü beyanı, çelişki, düz ve ters döndürmeye ayrılmıştır. Önce çelişkinin tanımı yapılmış daha sonra da iki önermenin birbiriyle çelişik olabilmesi için ne tür şartların gerekli olduğu sayılmıştır. Bu şartlara neden ihtiyaç olduğu örneklerle izah edilmiştir. Modal önermelerin çelişiklerinin nasıl alınacağı yine örnekleriyle anlatılmış, bu türden hangi önermelerin ne şartlarla birbiriyle çelişik olduğu açıklanmıştır.[29]

Döndürme konusuna düz döndürmenin tanımı yapılarak başlanmıştır. Burada bir hususu ifade etmek gerekir. İslam mantıkçıları döndürmeyi genellikle, 'doğruluk ve yanlışlığına dokunmadan bir önermenin konusunu yüklem, yüklemini konu yapmaktan ibarettir' şeklinde tanımlamışlardır.[30] ***Beyânü'l-Esrar***'daki tanım ise şöyledir: (Asıl önerme-

[26] ***A.g.e.,*** Vr. 4 a.

[27] Bkz. Ebherî, ***Telhîsü'l-Hakâik,*** Vr, 46 b; ***Hidayetü'l-Hikme,*** Vr. 81 a ; ***Tenzîlü'l-Efkâr,*** Vr. 13 b.

[28] Ebherî, ***Beyanü'l-Esrâr,*** Vr. 4 a-6 a.

[29] ***A.g.e***., Vr. 6 b.

[30] İbn Sînâ, *İş**aretler ve Tembihler,*** s. 45; Semerkandî, ***a.g.e*** Vr. 119 a; Öner, Necati, ***Klasik Mantık***, Ank. 2009, s. 101.

nin) niteliğine ve doğruluğuna uygun biçimde (önermenin) konusunu (mahkûmun aleyh) yüklem (mahkûmun bih) yüklemini de konu yapmaktır.[31] Burada dikkat çeken nokta, yukarıdaki tanımdan farklı olarak 'doğruluğuna' kaydıyla yetinilerek 'yanlışlığına' ifadesinin zikredilmemiş olmasıdır. Bu tercih oldukça önemlidir. Çünkü bazı mantıkçılara göre doğruluk değeri yanlış olan önermelerin döndürmesi yapılamaz.[32] 'Yanlışlık' kaydını bazı risalelerinde[33] zikretmiş olan Ebherî önemli eserlerinde, döndürme tanımında söz konusu ifadeye yer vermemiştir.[34]

Bu kısımda ilk önce yüklemli önermelerin düz döndürmeleri örnekleriyle anlatılmış, ardından modal önermelerin nasıl döndürülmeleri gerektiği izah edilmiştir. Bu çeşit önermelerin hangilerinin döndürmesinin mümkün olmadığı beyan edilmiştir. Bir döndürmenin geçerli olabilmesi için içermesi gereken şartlar izah edildikten sonra bitişik ve ayrık şartlı önermelerin düz döndürmesi anlatılmıştır. Ters döndürme konusu da yine onun tanımıyla başlar ve önce yüklemlilerin ters döndürmesi ele alınarak bunların örnekleri verilir. Ardından modal önermelerden hangilerinin ters döndürmesinin yapılabileceği açıklığa kavuşturulur. Sonrasında ise tümel ve tikel önermelerin hangi nicelik üzere ters döndürülecekleri anlatılır. Bu bölümün sonunda ayrık şartlı ve bitişik şartlı önermelerin ters döndürülüp döndürülemeyeceği tartışılmış, ayrık şartlı önermelerin ters döndürülemeyeceği kanaati serd edilmiştir.[35]

Kitabın dördüncü beyanı, klasik mantığın ana konusunu oluşturan kıyas üzerinedir. Kıyas, ***Beyânü'l-Esrar***'da, '(doğru oldukları) kabul edildiğinde, kendi özleri gereği başka bir sözü gerekli kılan önermelerden oluşmuş bir sözdür,'[36] biçiminde tanımlanmıştır. Bu tanımda yer alan bazı kavramların izahı yapılarak bir anlamda tanımından hareketle kıyasın tahlili yapılmıştır. Sonucun öncüllerde, bilfiil ya da bil-kuvve bulunup bulunmamasına göre kıyaslar, kesin (iktiranî) ve istisnalı olarak iki ana başlığa ayrılmıştır. Burada ilk önce yüklemli kesin kıyasların unsur-

[31] Ebherî, ***a.g.e.,*** Vr. 7 a.

[32] Bkz. Pehlivan, Necmettin, "İbn Sînâ'nın 'Düz Döndürme' Tarifi Hakkında Bazı Tartışmalar," Felsefe Dünyası, 2010/1, S. 51, s. 221.

[33] Ebherî, ***Telhisu'l-Hakâik***, Vr. 50 a***; Zübdetü'l-Hakâik***, Vr. 112 b; ; ***Hidâyetü'l-Hikme***, Vr. 83 a.

[34] Ebherî,; ***Keşfü'l-Hakâik***, s. 89-90; ***Tenzilü'l- Efkar***, Vr. 22 b.; ***Kitabu'l-Matali***, Vr 83 a.

[35] Ebherî, ***Beyanü'l-Esrâr,*** Vr. 7 a-8 a.

[36] ***A.g.e.,*** Vr. 9 a; krş., Ebherî, ***Keşfü'l-Hakâik***, s. 121 vd.; ***Tenzilü'l- Efkar***, Vr. 27 a, vd.

ları üzerinde durulmuştur. Yüklemli kesin kıyasların şekilleri ve modları mevzu bahis edilirken, bu şekillerin geçerli sonuç vermesi için taşımaları gereken şartlar ve bunların geçerli sonuç veren modları da açıklanmıştır. Dördüncü şekil anlatılırken hiçbir açıklama yapılmadan bu türden geçerli sonuç veren beş modun yalnızca örnekleri verilmiştir. Buradan modal kıyaslar bahsine geçilmiş ve yalnızca yüklemli modal kıyasların birinci şekli incelenmiştir. Daha sonra ayrı alt başlıklar halinde kesin kıyasların ne tür öncüllerden oluşabileceği sıralanmıştır. Bunlar, bitişik şartlılardan, bitişik şartlı ve yüklemli öncüllerden, ayrık şartlılardan, ayrık şartlı ve yüklemli öncüllerden, bitişik şartlı ve ayrık şartlı öncüllerden oluşan kesin kıyaslardır. Daha sonra ayrı bir başlık koymadan doğrudan istisnalı kıyaslara geçilmiştir. Bu tür kıyasların tanımı yapılarak örnekleri verilmiştir. Bu bölümün sonunda bir kaç satırla kıyasta ortaya çıkan hatalar ve bir anlamda kıyasın değeri sayılabilecek açıklamalar ve örnekler vardır. Kitapta basit ve bileşik kıyas ayrımı yapılmadığı gibi hiçbir yerde bileşik kıyaslardan bahsedilmemiştir.[37]

Kitabın mantık kısmının son bölümünde, yani beşinci beyanda, beş sanat konusu işlenmiştir. Bölümün hemen başında burhanın tanımı yapılmıştır. Yapılan bu tanım içerisinde geçen 'kesin bilgi (yakîn)' ifade eden öncüllerin yapıları incelenmiş; bu türden, altı çeşit bilgi olduğu kabul edilmiştir. 'İnnî' ve 'limmî' olmak üzere burhanın iki çeşidi olduğu belirtilmiş, bunlar tanımlanıp örneklendirilmiştir. Daha sonra burhani olmayan kıyaslardan, yani geri kalan dört sanattan bahsedilmiştir. Burada dikkat çeken bir husus, bu beş sanat anlatılırken onları oluşturan öncüllerin, o sanatın tanımı içinde açıklanma yoluna gidilmiş olmasıdır.[38] Halbuki genelde klasik mantık kitaplarında[39] ve Ebherî'nin başka eserlerinde[40] bu öncüller ilk önce, kıyasları oluşturan bilgiler başlığı altında tanımlanır, daha sonra hangi sanatta hangi öncüllerin kullanıldığı belirtilir. Ayrıca incelediğimiz kitapta dikkat çeken başka bir farklılık da kesin

[37] Ebherî, ***Beyanü'l-Esrâr,*** Vr. 9 a-12 a.

[38] ***A.g.e.,*** Vr. 12 a-14 a.

[39] Bkz., Gazâlî, Ebû Hamid, ***Mi'yaru'l-ilm***, (nşr. Ahmet Şemsüddin), Beyrut, 1990, s. 177-192; Kazvînî, Necmeddin Ömer b. Ali el-Katibi, ***Risaletü'ş-Şemsiyye fi-Kavâidi'l-Mantıkıyye***, İst., 1301, s. 53-55; Muzaffer, Muhammed Rıza, ***el-Mantık***, Beyrut, 1980, s. 282-307.

[40] Bkz., Ebherî, ***Kitabu'l-Matali***, Vr., 88 a; ***Keşfu'l-Hakâik***, s. 193-197; ***Tenzîlü'l-Efkâr***, Vr., 45a-46 b.

bilgi ifade eden (yakin) öncüllerin, 'zorunlu ve de zorunluyu açıklayan' şeklinde bir ayrıma tabi tutulmuş olmasıdır. Bu ayrıma ilk defa bu eserde rastlamış bulunuyoruz. Başka bir farklılık da cedel sanatını oluşturan öncüllerin meşhur (meşhûre) ve ilzam edici (ilzamiyye) öncüllerden oluştuğunun belirtilmesidir. Bunlardan birincisi mantık kitaplarının cedel bahislerinde zikredilir ancak ikincisine yani ilzam edici öncül çeşidine pek rastlanmaz. Bazı mantıkçıların kitaplarında[41] ve müellifin diğer eserlerinde[42] cedeli oluşturan öncüllerin ikincisine genellikle, 'müsellemat' denilir. Mantıkçının bu tercihinin sebebi, meşhur öncüllerle yapılan cedeli, bir çeşit muhavere olarak görmesi; asıl cedelin karşıdaki muhatabı zor durumda bırakan, yani ilzâm eden öncüllerden oluştuğunu tam olarak dile getirme düşüncesi olabilir. Çünkü, 'ilzam' ifadesi bu anlamı 'müsellem' kelimesinden daha güçlü bir şekilde ifade etmektedir. Bundan dolayı Ebherî, ilzam edici öncüllere dayalı olarak yapılmış cedele, 'mutlak cedel' demiştir.[43]

Kendisinin meydana getirildiği öncül çeşidi olan vehmiyyattan (kuruntu ürünü) hiç bahsedilmemiş olsa da muğalata (safsata), beş sanat içerisinde en ayrıntılı incelenmiş konudur. Muğalatanın hatalı bir kıyas olduğu belirtilmiştir. Bir kıyasta ortaya çıkan hatanın onun ya maddesinden ya da suretinden kaynaklandığı vurgulanmıştır. Bu tür kıyasların maddesinden kaynaklanan hataların ya lafız ya da mana yanlışı olduğu belirtilmiştir. On beş çeşit mana yanlışı zikredilerek bunlar örnekleriyle beraber izah edilmiştir.[44] Bu tür hatalara ilişkin açıklamalar ve bunlara verilen örnekler neredeyse, müellifin diğer bir eseri olan ***Kesfü'l-Hakâik***'tekilerle aynıdır.[45] Lafız yanlışlarının ya (eş-anlamlı) müradif ya da müşterek (eş-sesli) ifadelerden kaynaklandığı belirtilir. Bu tür kıyasların sureti açısından kaynaklanan hatalar ise üç maddede toplanmıştır.

Bu bölümün ve dolayısıyla da mantık sanatının sonunda tümevarım ve analoji üzerinde durulmuştur. Dedüktif bir yapıdan uzak olan bu iki çıkarımın tanımı yapılmış ve bunların geçerli sonuç veren bir kıyas

[41] Bkz., Kazvînî, ***a.g.e.***, s. 55; Muzaffer, ***a.g.e***. s. 303.
[42] Bkz., Ebherî, ***Keşfu'l-Hakâik***, s. 196; ***Hidâyetü'l-Hikme,*** Vr. 85 b.
[43] Ebherî, ***Beyanü'l-Esrâr,*** Vr. 13 a.
[44] ***A.g.e.,*** Vr. 13 a-b.
[45] Bkz. Ebheri, ***Keşfü'l-Hakâik***, s. 213-215.

formu olmadığı belirtilmiştir. Bu iki akıl yürütme biçiminin nasıl geçerli kıyas formuna dönüştürüleceği tartışılmış, bu soruna ilişkin çözümlü kıyas örnekleri verilmiştir.[46]

V. KİTÂBU BEYÂNİ'L-ESRÂR

Rahman-Rahim Allah'ın ismiyle

Saygı ve ululuk Sen'in büyüklüğüne! Ey varlığı zorunlu olan ve iyiliklerin kaynağı olan yüce Allah'ım! Bizi kendi bilginin ışığıyla aydınlat! Nefsimizi, sana asi gelmemizden kaynaklanan günahlardan arındır! Selamların ve saygıların en güzelini Muhammed'e (a.s) ve onun sevdiklerine has kıl! Zorluklardan sonra (işlerimizi) kolaylaştır!

Bu, felsefi (hikemî) ilimleri özetleyen bir kitaptır. (Felsefi ilimlerin kendi yapılarını) koruyarak bu kitabı özet bir biçimde yazdım. Bu incelemeyi faydalı kılan şey (söz konusu ilimlerin) kapalı kalmış noktalarının açıklanmış ve zor yerlerinin izah edilmiş olmasıdır. Bunu yaparken de sözü orta yollu söyleyip, onun (kitabın) bütünlüğünü bozacak şeyleri dışarıda bıraktım; zikredilmesi güzel şeyleri de genel olarak inceledim. Bu eseri üç sanata (fenn) ayırdım ve onu ***Beyanü'l-Esrâr*** (Sırların Açıklanması) olarak isimlendirdim. Allah'ın inayetine sığınıyorum, muvaffakiyet O'ndandır.

I. Birinci Fen: Mantık

Mukaddime ve beş beyandan oluşur.

Mukaddime: Mantığın Amacı

Bil ki, bilgi (ilim) ya tasavvurdur ki o, bir şeyin suretinin akılda ortaya çıkmasıdır; ya da tasdiktir ki o da, bir şey hakkında olumlu ya da olumsuz hüküm vermektir. Bunların her ikisi de, varlığın tasavvur edilmesindeki tasavvurda ve bütünün parçalarından büyük olması örneğindeki tasdikte olduğu gibi ya doğuştandır (fıtrîdir); ya da nefsin ve aklın bilinmesindeki tasavvurda ve Tanrının birliği ve alemin bir yaratıcısının olması gerektiği düşüncelerindeki tasdik gibi doğuştan değildir (gayr-ı fıtrîdir). Doğuştan getirilmeyen bilgiler ancak fikirle (düşünmeyle) elde edilebilirler. (Fikir yürütme) ise bilinen şeyler üzerine yapılır. Bu da bizi tasavvur edilen yüklemi bilmeye götürür. Ne var ki bir şey üzerine verilen hüküm doğru olabileceği gibi yanlış da olabilir. Bu yüzden akıl sahip-

[46] Ebherî, ***Beyanü'l-Esrâr,*** Vr. 14 a-b.

leri arasında; bir düşüncenin doğruluğu için gerekli şartlar konusunda ve şayet bu yanlış bir düşünceyse yanlış olmasının sebebinin ne olduğunu belirleme konusunda görüş ayrılığı meydana gelebilir ve bu durumda onların arasını bulacak bir ilim gereklidir. İşte bu ilim mantıktır. (Nitekim) mantığın amacı, insana, bilinmeyenleri elde etmesi sürecinde zihnini hataya düşmekten alıkoymayı temin etmektir. Mamafih mantığın bir kısmı apaçıktır (bedîhî) ki bu kısım ancak soyut (bilgileri elde etmek için) yeterlidir. Bir kısmı ise böyle apaçık değildir (gayr-ı bedîhî). Fakat apaçık olmayan kısmı da yine apaçık olandan hareketle bilinir: Eğer böyle olmayıp (o kısmı bilmek için) başka bir mantığa ihtiyaç olsaydı bu durum teselsülü gerektirirdi.

1. Birinci Beyan: Basit (Müfred) ve Bileşik (Mürekkep) Lafızlar

Lafzın bir parçası anlamının diğer parçasını ya gösterir ya da göstermez. Eğer, 'insan' ve özel isim olarak kullanıldığında 'Abdullah/Allah'ın kulu' lafızlarında olduğu gibi bir parçası diğerini göstermezse bu basit lafızdır. Eğer, 'düşünen canlı' ve sıfat olarak kullanıldığında 'Allah'ın kulu' örneklerinde olduğu gibi anlamının bir parçası diğerini gösteriyorsa bu da bileşik lafızdır.

Basit lafzın da üç tür delaleti vardır.

a- Mutabakat: O, 'insan' lafzının 'düşünen canlı'yı göstermesi gibi kendisine isim olarak konulduğu mananın tümünü gösterir.[47]

b- Tazammun: O, kendisinin bir parçası olması sebebiyle, 'insan' lafzının tek başına 'canlı'ya işaret etmesi gibi isim olarak konulduğu mananın sadece bir parçasına delalet eder.

c- İltizam: O, 'insan' lafzının 'yazma sanatına kabiliyetli olma'yı göstermesinde olduğu gibi kendisine isim olan manaya zihinsel bir gerektirme yoluyla delalet eder.

Basit lafızlar, 'Zeyd' örneğindeki gibi manası başka bir manaya ortak olmaya engel ise tikeldir (cüz'î); engel değilse tümeldir (külli). Bu ortaklık ister 'insan' lafzında olduğu gibi bilfiil, isterse de 'Anka kuşu' lafzında olduğu gibi bil-kuvve olsun fark etmez. '(Allah) Teâla' lafzının ortaklığa engel olmasındaki durum da böyledir.

[47] ***A.g.e.,*** Vr. 2 b; Buradan itibaren ***Beyanü'l-Esrâr***'ın çevirisi yer aldığı için dipnotlarda sadece varak ve sayfa numaraları verilecektir. Sayılar, varak numarasını, harfler ise sayfayı işaret etmektedir. Numaralar, varak ve sayfa sonları esas alınarak yerleştirilmiştir.

Tümel lafızlar ifade ettikleri anlamlara göre çeşitli kısımlara ayrılırlar. Çünkü ya bir lafızda birden çok mana toplanır (ittihad; bir lafzın birden çok anlamı vardır); ya da bir mana birden çok lafızla ifade edilir (teksir; bir mananın birden çok lafzı vardır). Eğer bir lafızda birden çok mana bir araya gelmişse o ya birden çok mananın bir lafızda toplanmasından ya da birden çok lafızdan oluşur. Eğer bir lafızda birden çok mana toplanmışsa, bunun manası birden çok şeyde ortaya çıkmış ve bu da (o manaların) hepsi için eşit düzeyde gerçekleşmemişse işte bu ***müşekkek*** (dereceli anlamdaş) lafızdır. Beyaz kelimesinin (hem) kar'a ve (hem) fildişi'ne nispet edilebilmesi buna örnektir. (Beyazın) bunlardan birincisine nispet edilmesi daha uygundur ve daha kuvvetlidir. Eğer böyle (müşekkek lafızdaki gibi) değilse o lafız ***mutavat***ıdır (eşit-anlamlı) ki onda bir araya gelmiş olan manalar ister insan lafzındaki gibi birden çok şey için eşit düzeyde olsun, isterse de güneş lafzındaki gibi bir tek şey için söz konusu olsun fark etmez. Tümel lafız birden çok manayı eşit düzeyde ifade ediyor ise ***müşterek*** lafızdır. İfade ettiği manaların birincisine nispet edilirse ***hakiki***; ikinci bir anlama nispet edilirse ***mecaz***dır. Yine tümel lafızların manası ya bir toplanmayı ya da bir çokluğu anlatır. Bir toplamayı anlatan lafızlar ***müradif***tir (eş-anlamlı). (Erkek) aslan (esed) ve (dişi) aslan (leys) kelimeleri buna örnektir. İnsan ve gülücü örneklerindeki gibi anlamları ifade eden lafızlar da ***mütebayin***dir (ayrı).[48]

Bütün tümeller ya kendi hakikati içerisinde bulunan tikelerden ya da kendi mahiyetine dahil olan veya olmayan harici unsurlardan oluşur. Özsel (zatî) kavram ise, ister mahiyete dahil olsun isterse mahiyetin dışındaki bir şeye bileşik olsun veya da olmasın mahiyetin kendisi olmadığı gibi ona dahil olan bir şey de değildir. Mahiyete dahil olan özsel kavram da ya ayrı ayrı şahıslar için söz konusudur veya değildir. Eğer değilse o, özel bir mana için has kılınmış bir şeye 'o nedir?' sorusuna cevap olarak söylenen söz olur. 'Güneş' kavramı buna örnektir.

(Bazen de bir tümel kavram) ortaklığa ve bir hususiyete binaen 'o nedir?' sorusunun cevabı olarak söylenendir. 'İnsan' lafzı böyledir. Her iki durumda da söylenen ***tür*** (nev') olur. Tür, 'o nedir?' sorusunun cevabı olarak, hakikatleri farklı bir veya birden çok şey için söylenendir. Mahi-

[48] Buradaki 'ayrı'lık, kavramlar arası ilişkilerden birini ifade eden 'ayrıklık'tan farklı anlaşılmalıdır. Çünkü burada kavramlar anlamları bakımından tasnif edilmiştir.

yete dahil olan özsel kavram, ya (bir şeyin) ortak parçalarının tümünü gösterir ki o, salt ortaklık sebebiyle 'o nedir?' sorusunun cevabında söylenendir. 'Canlı' kavramı buna örnektir. İşte bu da ***cins***tir. (Buna göre) cins, hakikatleri farklı birden çok şey hakkında, 'o nedir?' sorusunun cevabı olarak söylenen tümeldir. Tümel kavram bir şeyin tam (kemal) ayrıştırıcı parçasını gösteriyorsa bu da ***ayrım***dır (fasıl). Bunun örneği ise 'düşünen' kavramıdır.[49]

Tümel kavram, ortak parçanın tümüne ve tam ayrıştırıcı parçaya delalet etmez ise ya insanın nefis sahibi cisim olmasındaki gibi cinstir; ya da (yine insanın) duyulara sahip olmasındaki gibi ***cinsin ayrımı***dır veya düşünene göre cevher kavramındaki gibi ***ayrımın cinsi***dir; yahut da düşünme kuvvetinin soyut olarak akledilenlerden ayrılmasında olduğu gibi ***ayrımın ayrımı***dır. (Ayrıca) cins, ayrım ve türden her biri başka bir cinsin altında yer alabilir ki bu durumda onlar ***göreceli tür*** olarak isimlendirilirler. Cinsler ve türler aşağı ve yukarı doğru sıralanabilir. (Buna göre) üstünde başka cins bulunmayan cins, ***cinslerin cinsi***; altında hiçbir tür bulunmayan tür, ***türlerin türü***; üstünde türler ve altında cinsler olmak kaydıyla iki taraf arasında bulunanlar (bir şeye göre cins bir şeye göre tür olanlar) ise ***orta*** (cins/tür) olarak isimlendirilir.

Mahiyetin dışında olan tümeller, insanın bil-kuvve gülebilen olmasındaki gibi ya mahiyetten ayrılması imkansız olan ilinti (araz-ı lâzım, ayrılamayan ilinti); ya da Habeşli bir şahsın siyah olmasındaki gibi mahiyetten ayrılması imkansız olmayan ***ilinti***dir (araz-ı mufarık, ayrılabilen ilinti). Ancak bunun böyle olmadığı durumlar da olabilir. Bunun örneği bir kişide gençliğin geçip gitmesi ya da utanma ve yüz kızarıklığının birden yok olmasıdır.

Ayrılabilen ve ayrılamayan ilintiden her biri, kendisi dışında bir şey olmamak kaydıyla tek bir şeyin gerçekliğine has kılınırsa işte bu da ***hassa***dır. İnsanın gülücü olması buna örnektir. (Buna uygun olarak) hassa, tek bir gerçeklik için söylenmiş olması gereken ilineksel tümel şeklinde tanımlanır. Şayet (ilineksel bir tümel kavram) tek bir şeyin gerçekliğine has kılınmaz ise bu ***ilinti***dir (araz-ı âmm). İnsanın nefes alıp veren

[49] 3 a.

olması da buna örnektir. İlinti ise kendi gerçekliği ve bu gerçekliğin dışında kalan şeyler için söylenen ilineksel tümel şeklinde tanımlanır.

Böylece beş tümel; cins, tür, ayrım, hassa ve ilintiden ibaret olmuş olur ki bir şeyin (aynı anda) farklı açılardan, cins, tür, hassa ve ilinti olması mümkündür. Örneğin renk; nitelik için tür, siyah ve beyaz için cins, cisim için hassa, insan için de ilintidir.

Bilmelisin ki, biz 'canlı' için 'o bir tümeldir' dediğimizde, burada üç durum söz konusudur. (Birincisi) neyse o olması bakımından mahiyetin kendisi olması; (ikincisi) onun tümel olması; (üçüncüsü) ona bitişen bir şey olmasıdır. Bunların birincisi ***tabiî tümel***, ikincisi ***mantıkî tümel***, üçüncüsü de ***aklî tümel***dir. Birincisi dış dünyada mevcuttur. Çünkü canlılık, şu (dışarıda gördüğümüz) canlının parçasıdır. Bu canlı da onun parçaları da dışarıda mevcuttur. O halde canlılığın kendisi de (dışarıda) mevcuttur. Üçüncüsü ise dışarıda mevcut değildir. Çünkü dışarıda mevcut olan her şey müşahhastır. Müşahhas olan hiçbir şey de tümel değildir. Yine bu durumda ikincisi de dışarıda mevcut değildir. Eğer dışarıda mevcut olsaydı bu aynı birinci türden tümellerdeki gibi bir mevcudiyet olurdu.[50] Mahiyete bitişen tümelin dışarıda mevcut olmasının imkansızlığı ise daha önce ifade edilmişti.

Bileşik lafızlara gelince onlar ya 'düşünen canlı' ifadesindeki gibi ***kayıtlı***dır (mukayyed) ya da 'Zeyd yazıcıdır' cümlesinde olduğu gibi ***haber***dir ve (bunların ikisi de) önerme olarak isimlendirilir. Haber olmayan bileşik lafızlar da varsa da bir mantıkçının amacı bunlarla ilgilenmek değildir.

Kayıtlı olanlar hakikatlerin tarifi için ya uygundur ya da değildir. Bir şeyin hakikati de ya tam bir uygunlukla tanımlanır ya da tanımlanamaz. Bu iki durumdan birincisi ***açıklayıcı söz***dür (kavl-i şârih). Açıklayıcı söz ise, 'düşünen canlı' örneğindeki gibi bir şeyin cins ve ayrımından oluşmuşsa ***tam tanım*** (hadd-i tam); şayet 'düşünen cisim' ifadesindeki gibi uzak cins ve ayrımdan meydana gelmişse ***eksik tanım*** (hadd-i nâkıs); 'gülen canlı' örneğindeki gibi cins ve hassadan oluşmuşsa ***tam resim*** (resm-i tam); insanı tanımlamada, 'yürüyen, geniş tırnaklı, bedeni tüysüz,

[50] 3 b

tabiatı icabı gülen', ifadesindeki gibi hassa ve ilintilerden teşekkül etmişse ***eksik resim***dir (resm-i nâkıs).

2. İkinci Beyan: Önermeler

Önerme, kendisinde bir mananın bir manaya olumlu veya olumsuz biçimde nispet edildiği hükümdür. Bu hüküm, 'insan canlıdır/ canlı değildir' ifadesinde olduğu gibi bir şarta bağlı olmaksızın verilmişse (bu tür önermelere) ***yüklemli*** (hamliyye) denilir. Yukarıdaki önermede, insanın hakikati aynı zamanda canlının hakikatidir. Çünkü insan için doğru olan canlı için de doğru olur.

Önermede, kendisi üzerine hüküm verilene (mahkumun aleyh), ***konu*** (mevzu); kendisiyle hükmedilene de (mahkumun bih), ***yüklem*** (mahmül) denir. Bu ikisi arasında ilişki kuran öğeye de ***bağ*** (rabıta) denir. 'İnsan ***odur ki*** canlıdır' örneğinde olduğu gibi bağ ayrı bir edat olarak zikredilebilir. Bağ ayrı bir edat olarak önermede tek başına zikredilmemişse bu önermelere ***ikili önerme***; zikredilmişse ***üçlü önerme*** denir. Şayet verilen hüküm, "güneş doğmuşsa gündüz olmuştur" örneğindeki gibi bir şart bildiriyorsa ve bu şart bitişiklik ifade ediyorsa bu önerme, ***bitişik şartlı*** olarak isimlendirilir. Bu tür önermeler de kendisi üzerine hüküm verilen parça ***mukaddem*** (ön-bileşen); kendisiyle hüküm verilen de ***tali*** (art-bileşen) olarak adlandırılır. Şayet şartlı önerme, 'sayı ya çifttir ya da tektir', örneğindeki gibi ayrıklık ifade ediyorsa buna da ***ayrık şartlı*** denir.

Yüklemli önermede, 'Zeyd yazıcıdır,' örneğindeki gibi hüküm olumlu olarak gerçekleşirse buna ***olumlu*** (mucibe); hüküm, 'Zeyd yazıcı değildir,' örneğinde olduğu gibi olumsuz olarak gerçekleşirse buna da ***olumsuz*** (salibe) denir. Olumsuzluk harfi, 'Zeyd odur ki yazıcı değildir,' örneğinde olduğu gibi yüklemin bir parçası olabilir; ya da 'o, canlı değildir cansızdır', örneğinde olduğu gibi konunun bir parçası olabilir; ya da, 'o canlı da değildir alim de (değildir)', örneğinde olduğu gibi hem konunun hem de yüklemin parçası olabilir. İşte bunlardan her biri ***ma'dûle*** olarak adlandırılır. Bu önermelerde önce gelenin olumsuzlanması diğerini de birincideki bağ üzerine olumsuz kılmayı gerekli kılar. Ancak ma'dûledeki olumsuzluğun kaldırılması ve kısaltılması ma'dûle olmaz. Önerme, 'Zeyd yazıcıdır,' örneğindeki gibi olumlu (varlık ifade eden) olursa buna da ***muhassala*** denilir. Şayet muhassala önemenin olumsuzu, 'Zeyd yazıcı değildir,' örneğindeki gibi ise bu ***basite*** olarak isimlendiri-

lir.[51] Olumsuz basite ve olumlu ma'dûle arasındaki fark bağdan kaynaklanır. Eğer bağ, olumsuzluk harfinden önce gelirse önerme olumlu ma'dûle; sonra gelirse basite olur. Önermenin konusu, 'Zeyd yazıcıdır' ve 'Zeyd yazıcı değildir' örneklerinde olduğu gibi, belirli bir şahsı göstermekten hali değilse bu tür önermelere, 'mahsusa' denir. Ne var ki önermenin konusu 'insan' kelimesinde olduğu gibi tümel bir kavram da olabilir.

Bir önerme bir şeyi ya açıklar ya açıklamaz. Eğer açıklarsa bu, ***belirtili*** (mahsûre); açıklamazsa, ***belirtisiz*** (mühmele) olarak isimlendirilir. Belirtili (mahsûre) önermelerde eğer, 'bütün insanlar canlıdır ve hiçbir insan taş değildir', örneklerinde olduğu gibi konunun bütün fertleri için hüküm verilmişse ***tümel*** (külliye-i müsevvere); 'bazı insanlar yazıcıdır ve bazı insanlar yazıcı değildir', örneklerinde olduğu gibi konunun bazı fertleri için hüküm verilmişse ***tikel*** (cüz'î) olarak adlandırılır. Belirtisiz (mühmele) önermeler ise, 'insan yazıcıdır', örneğindeki gibi önermelerdir ve bunlar tikel hükmündedir. Çünkü bu önermelerdeki hükmün bir bütün için verildiği şüpheli olup hüküm bütünün yalnız bazı parçaları için verilmiştir. Bu durumda o, tikelin kapsamı altına girmiş olur. 'İnsan yazcıdır', dediğimizde bu, 'bazı insanlar yazıcıdır', demekle aynı anlama gelir.

Bilmelisin ki, her C, B'dir, dediğimizde bundan bütün C'leri değil, tek tek onların her birini kast ediyoruz. Yine bununla onun hakikatinin ya da sıfatının C olmasını değil aksine ondan daha genel bir şeyi anlıyoruz. Bu da onun kendisi üzerine doğru olduğu şeydir. Yine C'nin sadece zihinde ya da dış dünyada bulunmasını değil, aksine bunlardan daha genel bir şeyi kast ediyoruz. O zihinde ve dış dünyada C olarak bulunan herhangi bir şeyin varlığı için tümeldir. Yine (bu hükümden) bil-kuvve C olan herhangi bir şeyin varlığını değil, bilfiil C olarak bulunan her şeyi anlıyoruz. Bu durumda, her C, B'dir dediğimizde bundan, zihin dışında (zihn-i harici) bilfiil C olarak bulunanları kast ederiz. Bu da onun B olarak mevcut olması sebebiyledir. Hiçbir C, B değildir, dediğimizde bundan kasıt zihinde ve dış dünyada C olarak bulunan hiçbir şeyin B olmadığıdır. İki tikel önerme de yine bu yapı üzerine kurulur.

[51] 4 a.

Modal Önermeler (Müveccihât): (Mantık literatüründe yaygın olarak) kullanılan on iki tür modal önerme vardır. Bunların üçü ***zarure***den, üçü ***mümkine***den, üçü ***daime***den, üçü de ***mutlaka***dandır.

Zarureden olan üç önerme şunlardır: Birincisinde, konunun zatının devamıyla yüklemin konuyu onayladığına (sübût) veya olumsuzladığına (selb) ilişkin zorunlu bir hüküm verilir. Örneğin 'zorunlu olarak bütün insanlar canlıdır' veya 'zorunlu olarak hiçbir insan taş değildir.' Bunlar, 'zarure-i mutlaka' olarak isimlendirilir.[52] İkincisinde, konunun vasfı bir kayıtla kayıtlanmamak şartıyla yüklemin konuyu onayladığına (sübût) veya olumsuzladığına (selb) ilişkin zorunlu bir hüküm verilir. Örneğin; 'zorunlu olarak, hareket eden her şey hareketli olduğu sürece değişkendir.' Üçüncüsünde, yüklem sürekli olmamakla kayıtlanıp konunun vasfının sürekli olması şartıyla yüklemin konuyu zorunlu olarak onayladığına ya da olumsuzladığına hükmedilir. Örneğin 'Her beyaz sürekli olmamak şartıyla beyaz olduğu sürece, zorunlu olarak göz tarafından fark edilir,' ve 'hiçbir beyaz sürekli olmamak şartıyla beyaz olduğu sürece, zorunlu olarak siyah değildir.' Bu tür modal önermelere ***meşruta-i hasse*** denir.

Diğer üçü, mümkine olan modal önermelerdir. Bunların birincisinde, ona muhalif olması sebebiyle zarure-i mutlakanın olumsuzlanmasına hükmedilir. Bunlar, ***mümkine-i âmme*** olarak isimlendirilir. Örnek: 'İmkan-ı âmme ile her insan cisimdir,' ve 'imkan-ı âmme ile hiçbir insan yazıcı değildir.' ***İmkan-ı hâsse***ye gelince o, kendisiyle, varlık ve yokluk açısından zarure-i mutlakanın ortadan kalkmasına hüküm verilen önermedir. Bunlar, mümkine-i hâsse olarak adlandırılır. Örneğin 'imkan-ı hâsse ile her insan yazıcıdır' ve 'imkan-ı hâsse ile hiçbir insan yazıcı değildir.' Üçüncüsünde, konunun vasfına getirilen şarta muhalif olması yönünden zarure-i meşrutanın ortadan kalkmasına hükmedilir. Bunlara, ***mümkine-i mutavassıta*** denir. Örneğin; 'safrası bozuk olan birisi, safrası bozuk olduğu müddetçe humma hastası olabilir; ancak bu (kimsenin) her ne zaman safrası bozuk olursa humma hastası olması zorunlu değildir,' ve 'akciğer iltihabı (zatü'l-cenb) hastalığına yakalanan herkesin öksürme-

[52] 4 b.

si mümkündür; ancak iltihap devam ettiği müddetçe öksürmesi zorunlu değildir.'

Modal önermelerin diğer üçü de dâime olanlardır. Bunların birincisi, yüklemin konuyu sürekli (daimen) olarak onayladığına ya da konunun zatına ilişkin devamı olumsuzladığına hükmedilir. Örneğin; 'her cisim daima bileşiktir' ve 'hiçbir canlı daima cansız değildir.' Bu tür modal önermeler, ***dâime-i mutlaka*** olarak isimlendirilir. İkincisinde ise yüklemin konuyu ya sürekli olarak onayladığına ya da vasfının sürekli olması sebebiyle sürekli olarak olumsuzladığına hükmedilir. Örnek: 'Hareketli olduğu sürece her hareketli olan değişkendir' ve 'değiştiği sürece hiçbir değişken sakin (durağan) değildir.' Bu tür modal önermelere ***örfiye-i âmme*** denilir. Üçüncüsünde, yüklemin konuyu ya sürekli olarak onayladığına veya da zatı sebebiyle yüklemin devamlı olmaması kaydı ve konunun vasfının sürekli olması sebebi ile olumsuzladığına hükmedilir. Örnek: 'Her beyaz sürekli olmayarak beyaz olduğu sürece göz tarafından fark edilir' ve 'sakin olan hiçbir şey sürekli olmayarak sakin olduğu sürece hareketli değildir.' Bu tür modal önermelere ***örfiye-i hâsse*** denir.

Dördüncüsü[53], mutlaka önermelerdir. Bunların birincisinde, yüklemin konuyu ya onaylamasına veyahut başka bir kayıt eklenmeksizin bilfiil olumsuzlamasına hükmedilir. Bu tür önermeler, ***mutlaka-i âmme*** olarak isimlendirilir.[54] Örnek: 'Her insan bilfiil nefes alıp vericidir' ve 'hiçbir insan bilfiil nefes alıp verici değildir.' İkincisinde, yüklemin konuyu onaylamasına veya sürekli olmamak kaydıyla yüklemin konuyu bilfiil olumsuzlamasına hükmedilir. Bunlara, ***mutlaka-i vücudiyye*** denir. Örneğin; 'sürekli olmaksızın her insan nefes alıp vericidir' ve 'hiçbir insan sürekli olmaksızın nefes alıp verici değildir.' Üçüncüsünde, yüklemin konuyu onaylamasına veya bazı vakitlerde konunun vasfının sürekli olduğu ya da sürekli olmadığı belirtilmeksizin yüklemin konuyu olumsuzlamasına hükmedilir. Bu tür önermeler ***mutlaka-i mutavassıta*** olarak isimlendirilir. Örneğin; her kim akciğer iltihabı (zatü'l-cenp) hastalığına yakalanırsa iltihabın olduğu bazı vakitlerde öksürür' ve 'hiçbir duyu sahibi, duyu sahibi olduğu müddetçe nefes alıp verici değildir.' İmkânsız (mümteni') önermeler de bu cümledendir. Modal önermelerin sayısı son-

[53] Metinde yanlışlıkla, dördüncü yerine üçüncü yazılmıştır.
[54] 5 a.

suz sayıda artırılabilirse de onların durumu bu anlatılanlardan hareketle öğrenilebilir.

Bitişik Şartlı Önermeler: Bunlarda, önermenin iki parçasından birincisine bir şart edatı eklenir. Bu ilk kısma, ***mukaddem*** (ön-bileşen) denir. Önermenin ikinci parçası bir harfle (harf-i cer) birincisine bağlanır ki bu ikinci kısma ***tali*** (art-bileşen) denir. Bunların olumlusunda (mucibe), mukaddemin ortaya çıkmasının takdir edilmesiyle talinin de ortaya çıkmasına hükmedilir; olumsuzunda (salibe) ise, mukaddemin meydana gelmesinin takdir edilmesiyle talinin elde edilememesine hükmedilir.

Bitişik şartlıda önermelerde, önermenin iki parçası da yanlış olduğu halde önerme doğru olabilir. Örnek: 'Eğer on (10) tek sayı ise eşit olarak ikiye bölünemez.' Önerme doğru olan iki parçadan oluşabilir. Örneğin; 'eğer insan canlı ise duyu sahibidir.' Önermenin mukaddemi yanlış, talisi doğru olabilir. Örneğin; 'eğer on, tek sayı ise sayıdır.' İki parçanın doğruluğu ve yanlışlığı belirsiz olabilir. Örneğin; 'eğer Zeyd yazı yazıyorsa elini hareket ettiriyordur.'

Bitişik şartlıların tümel olumlusu, önermeye 'her ne zaman' (küllemâ) lafzının eklenmesiyle olur. Örneğin; "her ne zaman (güneş) doğarsa gündüz mevcuttur.' Bu önermede amaçlanan, mukaddemin doğru olduğu varsayılarak genel olan bir durumu anlatmaktır. Güneş doğduğunda, onun doğuş zamanının koç (hamel) burcuna, boğa (sevr) burcuna veya başka bir burca denk gelmesi mümkündür. 'Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olmuştur,' önermesiyle anlatılmak istenen, güneşin doğmasına ilişkin tasavvur edilen hallerin bütününde 'her ne zaman (güneşin) 'doğma'sı söz konusu olursa gündüz olmuştur' demektir.

Bitişik şartlıların tümel olumsuzunda, bütün durumlarda mukaddemin ortaya çıkması takdiri üzerine, talinin meydana gelmemesine hükmedilmektir. Bu tür önermelerde (niceleyici olarak) 'elbette değildir' (leyse elbette) lafzı kullanılır. Örneğin; 'elbette güneş doğduğunda gece mevcut değildir.' Tikel olumluya gelince o, kendisiyle, bazı durumlarda mukaddemin ortaya çıkmasından hareketle talinin de meydana gelmesine hüküm verilen önermedir. Bu tür önermelerin (niceleyicisi), 'olabilir' (gad yekünü) ibaresidir.[55] Örneğin; 'bu şey canlı ise insandır.' Tikel olum-

[55] 5 b.

suzlar ise, kendileriyle, bazı durumlarda mukaddemin ortaya çıkması takdiri üzerine talinin meydana gelmemesine hüküm verilen önermelerdir. Bu tür önermelerin niceleyicisi 'olmayabilir' (gad la-yekûnü) lafzıdır. Örneğin; 'bu şey canlı ise insan olmayabilir.' Bitişik şartlı belirsiz (mühmele) önermeler ise yüklemlilerde olduğu gibi burada da tikel hükmündedirler. Örneğin; 'bu şey insan ise hareketlidir.'

Ayrık Şartlı Önermeler: Bunların olumlularında (önermenin iki parçası arasında) ayrılığa (inâd); olumsuzlarında ayrılığın olmadığına (la-teânüd) hükmedilir. Olumsuza örnek: 'İnsan ya canlı ya da beyaz değildir.' Olumlu olan ya (mukaddem ve talinin aynı anda doğru olmaları mümkün olmayan) ***maniatü'l-cem***dir ya da (illa mukaddemden ya da taliden birine hükmetmeyi gerektirmeyen) ***maniatü'l-hulu***dür. Bunlar, ***hakiki ayrıklık*** (munfasıla-i hakikiyye) olarak isimlendirilirler ve bir şeyin kendisi ve çelişiğinden oluşurlar. Örneğin; 'sayı ya çifttir ya da çift değildir.' (Bir şeyin kendisi) ve çelişiğine eşit bir şeyden de oluşabilir. Örnek: 'Sayı ya çift ya da tektir.' Maniatü'l-hulu değil ama maniatü'l-cem, bir şeyin kendisi ve ondan daha özel bir şeyin çelişiğinden oluşabilir. Örneğin, 'bu şey ya taştır ya da ağaçtır.' (Benzer şekilde) maniatü'l-cem değil ama maniatü'l-hulü de bir şeyin kendisi ve ondan daha genel bir şeyin çelişiğinden meydana gelebilir. Örneğin; 'bu şey ne taştır ne de ağaçtır.' Bazen de ayrık şartlıların iki parçasından her biri iki veya daha fazla kısma bölünebilir. Birçok kısımdan oluşan bu tarz ayrık şartlı önermelere ise zâtü'l-eczâ (parçalara sahip şartlı önerme) denir. Örneğin; 'sayı ya çifttir ya tektir. Çift ise, çiftin çifti ve tekin çifti olarak kısımlara ayrılır.' 'Sayı ya tektir ya çiftlerin çiftidir ya da tekin çiftidir' denildiğinde önerme birçok parçaya sahip olmuş olur.

Ayrık şartlı önermelerin tümel olumluluğuna gelince, onlarda bütün durumlarda (tarafların) ayrılığına hükmedilir. Örnek: 'Kesinlikle sayı ya tek olur ya da çift.' Tümel olumsuzlarda, 'elbette bu şey ya canlı ya da beyaz değildir' örneğinde olduğu gibi ayrılığın ortadan kalkmasına hükmedilir. Tikel olumlularda ise, 'evdeki kimse Zeyd de olabilir Amr da' önermesinde olduğu gibi bazı durumlarda ayrılığa hükmedilir. Yine tikel olumsuzlarda, 'evdeki kimse Zeyd de olmayabilir Amr da' örneğinde olduğu gibi bazı durumlarda ayrılığın ortadan kalkmasına da

hükmedildiği olur. Bunlardan belirtisiz (mühmele) olanlarının hükmü ise daha önce geçenlerin hükmü gibidir.

3. Üçüncü Beyan : Çelişki, Döndürme ve Ters Döndürme

Çelişki, zatları itibarıyla biri doğru diğeri yanlış olan iki önermenin olumlulukta ve olumsuzlukta birbirlerinden farklı olmalarıdır.[56]

Yüklemli iki önerme arasında bu çelişki de ancak yüklemde, konuda, zamanda, mekanda, şartta, izafette, tikellikte, tümellikte, kuvvede, fiilde birlik olması şartıyla gerçekleşir. Belirtili (mahsure) iki önerme arasındaki çelişki ancak nicelik farkıyla olur. Çünkü iki tümel önermenin (nicelikleri aynı olduğunda), 'her insan siyahtır' ve 'hiçbir insan siyah değildir' örneklerindeki gibi aynı anda yanlış olma ve yine 'bazı insanlar siyahtır' ve 'bazı insanlar siyah değildir' örneklerindeki gibi aynı anda doğru olma ihtimalleri vardır. Bu yüzden tümel olumlunun çelişiği tikel olumsuz, tümel olumsuzun çelişiği tikel olumludur.

Modal önermelerin çelişiklerini de ayrıntılı olarak zikredelim. Zarure-i mutlakanın çelişiği mümkine-i âmme ya da bunun tersi iken; meşruta-i âmmenin çelişiği ise mümkine-i mutavassıta ya da bunun tersidir. Meşrute-i hâsseye gelince, örneğin, 'süreksiz (lâ-dâime) olarak C olduğu müddetçe her C, B'dir,' önermesinin çelişiği, aynı yapıya bağlı kalınarak alınamaz. Aksine onun çelişiği, 'imkan-ı mutavassıta olarak bazı C'ler B değildir veya bazı C'ler daima B'dir,' olur. Tümel olumsuzların çelişiğini buna kıyas et. Örneğin, 'süreksiz (lâ-dâime) olarak C olduğu müddetçe bazı C'ler, B'dir, önermesinin çelişiği de bu yapıda alınamaz; aksine onun çelişiği, 'imkan-ı mutavassıta ile hiçbir C, B değildir veya her C daima B'dir veya imkan-ı mutavassıta ile bazı C'ler B değildir,' şeklinde olur. Bu türden diğer modal önermelerin çelişiğini alma daime olanların çelişiğini almaya benzer. Tikel olumsuzların çelişiğini buna kıyas et.

Mümkine-i hâsseye gelince, 'her C imkan-ı hâsse ile B'dir,' örneğinde olduğu gibi onun çelişiği aynı yapıda (mümkine-i hâsse) olmaz; aksine, 'bazı C'ler zorunlu olarak B' değildir' veya 'bazı C'ler zorunlu olarak B'dir,' şeklinde olur. 'Bazı C'ler imkan-ı hâsse ile B'dir' önermesinin çelişiği de imkan-ı hâsse olarak alınamaz; aksine, 'zorunlu olarak hiçbir C, B değildir', veya 'zorunlu olarak her C veya bazı C'ler B' değil-

[56] 6 a.

dir,' şeklinde olur. Bu durum, aynı zamanda zorunlu olarak C olma özelliğine sahip diğer bazı önermeler için de geçerlidir. Geri kalan iki olumsuzu buna kıyas et.

Daime önermelerin çelişiği, mutlaka-i âmme olurken bunun aksine örfiye-i âmme önermelerin çelişiği yine örfiye-i âmme olur; mutlaka-i mutavassıta olanlarsa böyle değildir. Tümel olan örfiye-i hâssenin çelişiği, ya ona muhalif olan tikel mutlaka-i mutavassıta ya da ona uygun olan tikel daimedir. Onun (daimenin) tikel olanlarının çelişiği ise, meşruta-i hasse ve mutlaka-i vücudiyyenin tümellerinin çelişiklerini alma konusundaki söylediklerimize kıyas edilerek alınır. Daime olana muhalif ya da ona uygun önermeler ya tümel olana muhalif olarak tikel daimedir ya tümel olana uygun olarak daimedir ya da muhalif olan daimenin çelişiği ile uygun olan daimenin başka şeylerle çelişik olmasından meydana gelmiştir.

Birbirinden farklı şartlı iki önermenin çelişiğini alma ise yüklemlilerde olduğu gibidir. Tümel olumlunun çelişiği tikel olumsuz, tümel olumsuzun çelişiği tikel olumludur. Çelişki konusu üzerine söylenecek söz bu kadardır.[57]

Döndürme: Niteliğine ve doğruluğuna sadık kalarak bir önermede kendisiyle hüküm verileni/yüklem (mahkûmun bih), kendisi üzerine hüküm verilen/konu (mahkûmun aleyh); kendisi üzerine hüküm verileni de kendisiyle hüküm verilen yapmaktan ibarettir.

Tümel olumsuzların döndürmesiyle başlayalım. Zarure, daime, meşruta-i amme ve örfiye-i âmmeden her biri kendi kendilerine döndürülürler. Bunların tikel olumsuzlarına gelince durum şöyledir: 'Zarure olarak hiçbir C, B değildir' önermesi doğru ise bunun döndürmesi, 'öyleyse zarure olarak hiçbir B, C değildir,' şeklindedir. Ancak, bu durumda 'bazı B'ler imkan-ı amme ile C olmuş olur ve o, C olmayı ifade eder. Böylece bu şekilde olan C'lerin bazısı B olur ve C olmayan bazı şeyler de bilfill B olmuş olur. Zarure olarak olumsuzlananların, mümkine takdiri üzerine olumsuz olmaları yanlıştır ve bu zorunlulukla bilinen bir durumdur. Olumsuz daimenin döndürmesi ile ilgili durum şöyledir. 'Daime olarak hiçbir C, B değildir' önermesi doğru ise bunun döndürmesi,

[57] 6 b.

'daime olarak hiçbir B, C değildir' olur. Ancak bunun çelişiği de doğrudur. O da, 'bazı B'ler bilfiil (C'dir) ve daime olarak hiçbir C, B değildir ve öyleyse daime olarak bazı B'ler B değildir' şeklindedir. Bu ise hulftür.

Meşruta-i âmmenin döndürmesi için şunlar söylenebilir. 'C olduğu sürece hiçbir C, zarure olarak B değildir' önermesi doğru ise bunun döndürmesi, 'öyleyse zarure olarak B olduğu sürece hiçbir B, (C) değildir olur. Ancak bazı B'lerin, C olması mümkündür; ta ki o, 'C olma' hali üzere bulunduğunda B olsun. Böyle bir B, C'dir; ta ki o, B olsun ve o, B'dir; ta ki o, C olsun. C olarak var olanların bazısı B'dir; ta ki o, C olsun. Zarurenin olumsuzu ancak (konunun) vasfının olumlu (sabit) olması şartıyla döndürülebilir. Bu vasıf ise mümkine takdiri üzerine ortaya çıkar ki bunun zorunlu olarak yanlış olduğu da açıktır.

Örfiye-i âmmeye gelince, 'C olduğu sürece hiçbir C, B değildir,' önermesi doğru olduğunda bunun döndürmesi, 'B olduğu sürece hiçbir B, C değildir,' olur. Ancak bunun çelişiği de doğru olur ki o önerme şudur: 'Bazı B'ler C'dir, ta ki o, B olsun; C olduğu sürece hiçbir C, B değildir; öyleyse bazı B'ler B değildir; ta ki o, B olsun." Bu ise hulftür.

Meşruta-i hâssenin döndürmesi meşruta-i la-dâimeye (sürekli olmayana) uygunluk arz eder. Çünkü 'sürekli olmayarak C olduğu sürece hiçbir C, zorunlu olarak B değildir' önermesi doğru kabul edildiğinde bunun döndürmesi, açıkladığımız gibi '(sürekli olmayarak) B olduğu sürece hiçbir B, zorunlu olarak (C) değildir,' olacaktır. Bunun döndürmesinin daime olması ise uygun değildir. Çünkü, 'hiçbir B sürekli (daime) olarak C değildir' önermesini doğru kabul ettiğimizde bunun döndürmesi, 'hiçbir C sürekli olarak B değildir' olur. Buradaki kaydın 'sürekli olmayarak /lâ-dâimen' olması sebebiyle yukarıdaki açıklama hulftür. Sürekli olmayarak bazı C'lerin B olması durumunda; 'hiçbir B, sürekli olarak B değildir' önermesi doğru olmaz.

Örfiye-i hâsse, tikel örfiye-i lâ-daime olarak döndürülür. Çünkü daha önce açıklandığı gibi 'sürekli olmayarak C olduğu sürece hiçbir C, B değildir' önermesi doğru olduğunda onu, 'B olduğu sürece hiçbir B, (C) değildir' şeklinde döndürmek doğru olur. Meşruta-i hassede geçtiği gibi

onun daime olarak (döndürülmesi) uygun değildir.[58] Tikel önermeler için la-daime olması gerekir.

Tümel olumsuzlardan geri kalan altı kısımdan üç mümkine ve üç mutlaka önermenin döndürmesi olmaz. Çünkü 'hiçbir düşünen yazıcı değildir,' önermesi bu altı önerme için de doğrudur. Bunun döndürmesi olarak (alınabilecek) 'hiçbir yazıcı düşünen değildir ve bazı yazıcılar düşünen değildir ' önermeleri ise doğru değildir.

Tümel olumlu önermelerin döndürmelerinin tümel olması gerekli değildir. Çünkü 'bütün insanlar canlıdır,' önermesi doğru ise, bunun, 'bütün canlılar insandır' şeklinde döndürülmesi doğru değildir. Aksine, bu önermenin döndürmesi, nicelik olarak tikel olumlu olur. Zarure, daime, iki meşruta, iki vaktiyye, mutlaka-i mutavassıta olan modal önermelerin hepsinin döndürmesi ise mutlaka-i mutavassıta olur. Çünkü, bu modal önermelerin her biri için doğru olduğu kabul edilen 'her C, B'dir' önermesini, 'bazı B'ler ıtlak-ı mutavassıta ile C'dir' şeklinde döndürmek doğru olur. Ne var ki onun çelişiği de doğrudur. Örneğin, 'B olduğu sürece hiçbir B, C değildir,' önermesi, 'C olduğu sürece hiçbir C, B değildir,' şeklinde döndürülür. Söz konusu altı modun her birine göre, her C kesinlikle B'olur ki bu da bir hulfür.

Mutlaka-i âmme ve vücudiyye, mutlaka-i âmme olarak döndürülür. Çünkü, 'her C, B'dir' önermesi, mutlaka, devam için vücudiyye-i lâdaime olarak doğru kabul edildiğinde bunun döndürmesi, 'bilfill bazı B'ler C'dir,' şeklinde olur. Ne var ki, 'hiçbir B, daima C değildir ve hiçbir C, daima B değildir' önermelerini, ancak 'her C, B'dir' şeklinde döndürmek mümkündür ki bu da hulf olur.

Mümkine-i âmme ve hâsse, mümkine-i âmme olarak döndürülür. Çünkü, 'her C, B'dir' önermesi imkan-ı âmme veya hâsse olarak doğru olduğunda bunun döndürmesi, 'bazı B'ler imkan-ı âmme ile C'dir,' şeklinde olur. Ne var ki, 'hiçbir B, zarure olarak C değildir ve hiçbir C, zarure olarak B değildir,' önermelerini ancak 'her C, bi'l-imkan B'dir' şeklinde döndürmek mümkündür ki bu da (yine bir) hulftür.

Mümkine-i mutavassıta ise mümkine-i mutavassıta olarak döndürülür. Çünkü, 'her C, mümkine-i mutavassıta ile B'dir' önermesi doğru

[58] 7 a.

olduğunda bunun döndürmesi, 'bazı B'ler mümkine-i mutavassıta ile C'dir,' şeklinde olur. Ne var ki, 'B olduğu sürece hiçbir B, zarure olarak C değildir ve C olduğu sürece hiçbir C, B değildir' önermelerini ancak 'mümkine-i mutavassıta ile her C, B'dir,' şeklinde döndürmek mümkündür ki bu da hulftür.

Tikel olumlu (yüklemli) önermeler, nicelik bakımından tikel olumlu olarak döndürülür. Bu türden modal önermelerin döndürmesi, daha önce geçen tümel olumlu modal önermelerin döndürmesindeki gibidir. Tikel olumsuz önermelerin ise döndürmesi olmaz. Çünkü, 'bazı canlılar insan değildir,' önermesi doğru olduğunda, bunun döndürmesi olan, 'bazı insanlar canlı değildir,' önermesi doğru olmaz.

Şartlı Önermelerin Döndürmesi: Tümel olumsuz (bitişik şartlı) önermeler, kendilerine (tümel olumsuz olarak) döndürülürler. Çünkü, 'A, B olduğunda elbette C, D değildir,' önermesi doğru olduğunda bunun döndürmesi, 'C, D olduğunda elbette A, B değildir' olur. Ancak, C, D olduğunda A, B'dir, olabilir ve A, B oluğunda elbette C, D değildir. C, D oluğunda C, D olmayabilir ki bu da hulftür. [59]

(Bitişik şartlı önermelerin) tümel olumluları, tikel (olumlu) olarak döndürülür. Çünkü, 'her ne zaman A, B ise C, D'dir,' önermesi doğru olduğunda bunun döndürmesi, 'C, D olduğunda A da B olabilir', şeklindedir. Ancak, C, D ise elbette A, B değildir ve öyleyse A, B olduğunda elbette C, D değildir. Bu tür önermelerin çelişikleri de doğru olur ki bu da bir hulftür.

Buradan hareketle tikel olumluların durumunu da açıklayabiliriz. (Bitişik şartlı önermelerin) tikel olumsuzlarının döndürmesi olmaz. Çünkü, 'bu, canlı ise insan olmayabilir' önermesi doğru kabul edildiğinde, bunun döndürülmesi doğru olmaz. Ayrık şartlı önermelerin döndürülmesi de tasavvur edilemez. Çünkü, önermenin birinci parçasını olumlu yaptığımızda diğer parçayı elde edemeyiz.

Ters Döndürme: (Bir önermede) nitelik ve doğruluk aynı kalmak suretiyle, kendisi üzerine hüküm verilene/konu (mahkûmun aleyh) karşılık (mukabil) geleni, kendisiyle hüküm verilen/yüklem (mahkûmun bih);

[59] 7 b.

kendisiyle hüküm verilene karşılık geleni de kendisi üzerine hüküm verilen yapmaktır.

Tümel olumluların ters döndürmesiyle başlayalım. Zarure, daime, meşruta-i âmme ve örfiye-i âmme kendi kendilerine döndürülürler. Zarurenin döndürmesinde, 'zarure olarak her C, B'dir' önermesi doğru kabul edildiğinde bunun ters döndürmesi 'öyleyse zarure olarak her B olmayan, C olmayandır,' olur. Ancak, bunun çelişiği de doğru olur: 'Bazı B olmayanlar C olmayan değildir.' Bu durum, 'bazı B olmayanlar imkan-ı âmme ile C'dir, önermesini gerekli kılar. Böylece 'bazı C'ler imkan-ı amme ile B olmayandır' şeklinde düz döndürülür; ya da 'her C, zarure olarak B'dir' şeklinde olabilir ki bu da hulftür.

Dâimenin ters döndürmesinde, 'her C, daima B'dir,' önermesi doğru kabul edildiğinde bunun ters döndürmesi 'öyleyse her B olmayan daima C olmayandır,' şeklinde olur. Ne var ki bunun çelişiği de doğru olup; 'bazı B olmayanlar bilfiil C olmayan değildir;' ve 'bazı B olmayanlar bilfiil C dir;' ve 'bazı C'ler bilfiil B olmayandır;' ve 'her C, daima B'dir, şeklinde olabilir ki bu da hulftür.

Meşruta-i âmmede ise, 'zarure olarak C olduğu sürece her C, B'dir,' önermesi doğru kabul edildiğinde bunun ters döndürmesi, 'öyleyse zarure olarak B olmayan olduğu sürece her B olmayan, C olmayandır' şeklinde olur. Ancak bunun çelişiği de doğrudur; 'bazı B olmayanlar, imkan-ı mutavassıta ile C olmayan değildir;' ve 'öyleyse bazı B olmayanlar imkan-ı mutavassıta ile C olmayandır;' ve 'öyleyse bazı C'ler imkan-ı mutavassıta ile B olmayandır;' ve 'öyleyse C olduğu sürece her C zarure olarak B olabilir ki bu da hulftür.

Örfiye-i âmmede, 'C olduğu sürece her C, B'dir,' önermesi doğru olduğunda bunun ters döndürmesi, 'öyleyse B olmayan olduğu sürece, her B olmayan, C olmayandır,' olur. Ancak bunun çelişiği de doğrudur. O da; 'bazı B olmayanlar, C olmayan değildir; ta ki o, B olmayan olsun'; ve ' öyleyse bazı B olmayalar C'dir; ta ki o, B olmayan olsun;' ve 'öyleyse bazı C'ler B olmayandır; ta ki o, C olsun.' Bu durumda 'C olduğu sürece her C, B olabilir' ki bu da hulftür.[60]

[60] 8 a.

Meşruta-i hâsse, tikel meşruta-i la-dâime olarak ters döndürülür. Çünkü, 'la-dâime olmayarak C olduğu sürece her C, B'dir,' önermesi doğru kabul edildiğinde bunun döndürmesi, 'zarure olarak C olduğu sürece her C, B'dir, şeklinde doğru olur. Bu döndürme doğru kabul edildiğinde de bunun doğruluğu, 'zarure olarak B olmayan olduğu sürece her B olmayan C olmayandır', önermesinin de doğru olmasını gerekli kılar. Şu gelen önerme doğru kabul edildiğinde ise onun daime olması söz konusu olmaz: 'Her B olmayan daime olarak C olmayandır'. Şayet bu önerme doğru olursa bunun ters döndürmesi, 'her C, daime olarak B'dir', olur. Eğer lâ-dâime olursa bu da hulftür. (Yok eğer) daime olması söz konusu olmazsa, tikel la-dâime olması gerekir.

Örfiyye-i hâsse, tikel örfiyye-i la-dâime olarak ters döndürülür. Çünkü, 'lâ-dâime olmayarak C olduğu sürece her C, B'dir,' önermesinin doğruluğu, 'C olduğu sürece her C, B'dir', önermesinin doğruluğuna bağlıdır. O doğru olduğunda bu da doğrudur. 'B olmayan olduğu sürece her B olmayan C olmayandır,' önermesi onun doğruluğunu gerektirir. Daha önce geçtiği gibi onun daime olması söz konusu değildir; onun tikel la-dâime olması gerekir.

Bu türden geri kalan altı önermenin ters döndürmesi olmaz. Çünkü, 'her insan gülücü olmayandır,' önermesi doğru kabul edildiğinde bu altı modal önermeye göre 'insan olmayanı,' 'gülücüye' yüklemek doğru olmaz. Çünkü her gülücü olan zorunlu olarak insandır.

Tümel olumsuzlar tümel olarak (ters) döndürülemez. Çünkü, 'hiçbir insan taş değildir,' önermesini doğru (kabul edip tümel olumsuz olarak döndürdüğümüzde), 'taş olmayan hiçbir şey insan olmayan değildir,' önermesi doğru olur. Çünkü, bazı taş olmayanlar, zorunlu olarak insan olmayandır. Bu önerme nicelik itibariyle tikel olarak ters döndürülür.

Zarure, daime, iki meşruta, iki örfiyye, mutlaka-i mutavassıta; mutlaka-i mutavassıta olarak (ters) döndürülür. Çünkü, 'hiçbir C, B değildir' önermesi bu modal önermelerin her biri açısından doğru olduğunda, şöyle döndürülür: 'Bazı B olmayanlar, C olmayan değildir'; ta ki o, B olmayan olsun. Acnak bunun çelişiği de doğrudur. Örneğin, 'B olmayan olduğu sürece her B olmayan C olmayandır; öyleyse C olduğu sürece her C, B'dir.' Buradan hareketle 'hiçbir C, B değildir' önermesine

ulaşılır ki bunun böyle olması yukarıda geçen modal önermenin hepsine aykırı olur ve bu da hulftür.

Mutlaka-ı âmme ve vücûdiyye, mutlaka olarak ters döndürülürler. Çünkü, 'ıtlak-ı amme ve vücudiyye ile hiçbir C, B değildir,' önermesi doğru ise bunun ters döndürmesi, 'ıtlak-ı âmme ile bazı B olmayanlar, C olmayan değildir,' olur. Ancak bunun çelişiği de doğrudur. Bunun örneği şudur: 'Her B olmayan daime olarak C olmayandır'; 'öyleyse her C, daime olarak B'dir.' Buradan hareketle, 'hiçbir C bilfiil B değildir', olur ki bu da bir hulftür.

Mümkine-i amme ve hâsse, mümkine-i âmme olarak ters döndürülür. Çünkü, 'imkan-ı amme ve hasse ile hiçbir C, B değildir,' önermesi doğru olduğunda bunun ters döndürmesi, 'bazı B olmayanlar imkan-ı âmme ile C olmayan değildir,' olur.[61] Ancak bunun çelişiği de doğrudur. Örneğin, 'her B olmayan zarure olarak C olmayandır'; öyleyse her C, zarure olarak B'dir,' olur. Buradan hareketle, 'hiçbir C, imkan-ı âmme ve hâsse ile B değildir', olur ki bu da hulftür.

Mümkine-i mutavassıta, mümkine-i mutavassıta olarak ters döndürülür. Çünkü, 'hiçbir C, imkan-ı mutavassıta ile B değildir,' önermesi doğru ise bunun ters döndürmesi, 'bazı B olmayanlar imkan-ı mutavassıta ile C olmayan değildir,' olur. Ancak bunun çelişiği de doğrudur ki o da şudur: 'Zarure olarak B olmayan olduğu sürece her B olmayan C olmayandır'; 'öyleyse zarure olarak C olduğu sürece her C, B'dir.' Buradan hareketle 'hiçbir C, imkan-ı mutavassıta ile B değildir', olur ve bu da hulftür.

Tikel olumlu önermelerin ters döndürmesi olmaz. Çünkü, 'bazı insan olmayanlar canlıdır' önermesi doğru ise bunun ters döndürmesi, 'bazı canlı olmayanlar insandır,' olarak alınırsa bu doğru olmaz. Tikel olumsuz önermeler, daha önce açıklanmış olan tümel olumsuz önermeler gibi ters döndürülür.

Bitişik Şartlı Önermelerin Ters Döndürmesi. Bunlardan tümel olumlu olanlar kendi kendilerine ters döndürülür. Çünkü, 'her ne zaman A, B ise C de D'dir,' önermesi doğru olduğunda, bunun ters döndürmesi, 'her ne zaman C, D değilse A da B değildir,' olur. Ancak önerme böyle

[61] 8 b.

olmaz da 'her ne zaman C, D değilse, A da B değildir,' şeklinde olursa (bunun ters döndürmesi), 'C, D olmadığında A, B' olabilir'; ve 'her ne zaman A, B ise C, D'dir;' 'öyleyse C, D olmadığında C'nin D olması söz konusu olabilir' şeklinde olur ki bu da hulftür.

(Bitişik şartlıların) tümel olumsuzları tümel olarak ters döndürülemez. Çünkü, 'bu insan ise kesinlikle (elbette) taş değildir,' önermesi doğru olduğunda bunun döndürmesi olarak, 'bu taş değilse elbette insan değildir,' önermesi doğru olmaz. Zira taş olmasa da insan olabilir. Bu yüzden bu tür önermeler tikel olarak döndürülür. Çünkü, 'A, B olduğunda, kesinlikle C, D değildir' önermesi doğru olduğunda, 'öyleyse her ne zaman C, D olmayan değilse A da B değildir,' olur. Ne var ki 'her ne zaman C, D değilse, A, B değildir;' ve her ne zaman A, B olursa C, D'dir. Bu durumda, 'A, B olduğunda kesinlikle C, D değildir,' şeklinde olur ki bu da hulftür.

Tikel olumsuz (bitişik şartlılar) tikel olumsuz olarak ters döndürülürler. Çünkü, 'her ne zaman A, B ise C, D değildir,' önermesi doğru olduğunda daha önce geçtiği gibi bunun ters döndürmesi; 'her ne zaman C, D olmayan ise A, B olmayan değildir,' olur.

Tikel olumlu bitişik şartlıların ters döndürmesi yapılamaz. Çünkü, 'bu, insan olmayan ise canlı olmayandır' önermesinin doğru olduğu kabul edilirse bunun ters döndürmesi olarak, 'bu şey, canlı olmayan ise, insan olabilir,' önermesi doğru olmaz. Çünkü o her ne zaman canlı olmayan ise zorunlu olarak insan da olmayandır.

4. Dördüncü Beyan: Kıyas

Kıyas, doğru oldukları kabul edildiğinde, kendi özleri gereği başka bir sözü gerekli kılan önermelerden oluşmuş bir sözdür. 'Kendi özleri gereği' ifadesiyle, ulaşılmak istenen sonucu (matlup) gerekli kılan başka bir öncülden kaçınmış olduk. Örnek: 'A eşittir B ve B eşittir C' öncüllerinden hareketle; 'A, C' ye eşit olana eşittir,' önermesi gerekli olur ki (bu sonuç), 'aynı şeye eşit olan her şey birbirine eşittir' kuralına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Böylece ulaşılmak istenen sonuca[62] başka bir öncül vasıtasıyla ulaşılmış olunur. (Yine bu kayıtla) ulaşılmak istenen sonuca başka bir değişiklikle varmaktan da kaçınmış olduk. Örnek: 'Her C, B'dir' ve '

[62] 9 a.

sürekli olarak, A olmayan B olmayandır' öncüllerinden; 'her C, A'dır' sonucuna ulaşılır. Bu sonuca ikinci öncülün ters döndürülmesi vasıtasıyla ulaşılmıştır ki o da; 'her B, A'dır' öncülüdür.

Kıyas, kendisinden zorunlu olarak çıkanın (sonucun) aynını veya çelişiğini öncülleri içerisinde bilfiil bulundurup bulundurmamaktan hali olamaz. (Sonucun aynı veya çelişiği öncüllerde) bulunmazsa buna, ***kesin kıyas*** (iktirânî) denir. Örnek: 'Her C, B'dir; her B, A'dır; öyleyse her C, A'dır.' Eğer sonucun aynı veya çelişiği öncüllerde zikredilmişse bu kıyas, ***seçmeli*** (istisnâî) olarak isimlendirilir. Örnek: 'Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur; güneş doğmuştur; o halde gündüz olmuştur.' Başka bir örnek: 'On (10) sayısı her ne zaman tek olursa eşit olarak ikiye bölünemez; fakat o eşit olarak ikiye bölünür; o halde (on) tek sayı değildir.'

Bir kıyasın parçası olan her önermeye, ***öncül*** (mukaddime) denir. Öncüllerden gerekli olarak çıkan şey, kendisine ulaşılmadan önce, ***ulaşılmak istenen sonuç*** 'matlup'; ulaşıldıktan sonra ***sonuç*** (netice) olarak isimlendirilir. Her iki öncülde de zikredilen terim, ***orta terim***; sonuç önermesinin konusu olan terim, ***küçük terim***; yüklemi olan da, ***büyük terim*** olarak isimlendirilir. İçersinde küçük terimin yer aldığı öncül, ***küçük öncül***; büyük terimin yer aldığı öncül de, ***büyük öncül*** olarak adlandırılır. Orta terimin, kıyas içerisinde diğer iki terime göre aldığı konumdan hasıl olan duruma, ***şekil*** denir. Büyük ve küçük öncülden meydana gelen telife, 'karine', bu karinenin zorunlu olarak sonuç vermesine de 'kıyas' denir.

Kesin kıyas, ya iki yüklemli ya iki bitişik şartlı ya iki ayrık şartlı öncülden ya da; biri yüklemli diğeri bitişik şartlı, biri yüklemli diğeri ayrık şartlı, biri bitişik şartlı diğeri ayrık şartlı öncüllerden oluşur. Yüklemli kesin kıyaslarda, orta terim, küçük öncülde yüklem, büyük öncülde konu olursa bu, ***birinci şekil***; her iki öncülde de yüklem olursa ***ikinci şekil***; her iki öncülde de konu olursa ***üçüncü şekil***; küçük öncülde konu, büyük öncülde yüklem olursa bu da ***dördüncü şekil*** olarak isimlendirilir.

Birinci **Ş**ekil: Küçük öncülün olumlu, büyük öncülün de tümel olması şartıyla geçerli sonuç verir. Şayet, küçük öncül olumsuz olursa, küçük terim, orta terimin kaplamı altına girmez. Bu durumda orta terimdeki hükmün ona geçmesi söz konusu olmaz. Şayet büyük öncül tikel olursa, orta terimden daha genel olması ihtimaliyle büyük terimin ifade ettiği hükmüm bir kısmı, küçük terim üzerine verilen hükmün bir kıs-

mından farklı olabilir. Bu durumda da hükmün küçük terime geçmesi söz konusu olmaz.

Birinci şeklin geçerli sonuç veren dört modu vardır. ***Birincisi***: Tümel olumlu iki öncülden oluşur, tümel olumlu sonuç verir: 'Her C, B'dir; her B, A'dır; o halde her C, A'dır.' ***İkincisi***: İki tümel öncülden oluşur, büyük öncül olumsuzdur, tümel olumsuz sonuç verir: 'Her C, B'dir; hiçbir B, A değildir; o halde hiçbir C, A değildir.' ***Üçüncüsü***: İki olumlu öncülden oluşur, küçük öncül tikeldir, tikel olumlu sonuç verir: 'Bazı C'ler B'dir; her B, A'dır; o halde bazı C'ler A'dır.' ***Dördüncüsü***:[63] Küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz, sonuç ise tikel olumsuzdur: 'Bazı C'ler B'dir; hiçbir B, A değildir; o halde bazı C'ler A değildir.'

İkinci **Ş**ekil: Geçerli sonuç vermesi, -modları (cihet) birbirine aykırı olmakla birlikte-iki öncülün olumlulukta ve olumsuzlukta birbirinden farklı olmalarına ve büyük öncülün de tümel olmasına bağlıdır. Geçerli sonuç veren dört modu vardır. ***Birincisi***: İki tümel öncülden oluşur, büyük öncül olumsuzdur, tümel olumsuz sonuç verir: 'Her C, B'dir; hiçbir A, B değildir; o halde hiçbir C, A değildir.' (Birinci şekle döndürülmesi (ircası)), eğer döndürülebilirse büyük öncülün düz döndürülmesi ya da hulf yoluyla olur. Bu işlemde, ulaşılmak istenen sonucun çelişiği alınır büyük öncüle eklenir; böylece birinci şekle ulaşılır. Yanlış olan küçük öncül sonuç olur. ***İkincisi***: İki tümel öncülden oluşur, küçük öncül olumsuzdur, tümel olumsuz sonuç verir: 'Hiçbir C, B değildir; her A, B'dir; o halde hiçbir C, A değildir.' (Birinci şekle döndürülmesi şöyledir.) Küçük öncül düz döndürülerek büyük öncül yapılır, sonra da sonuç döndürülür; bu durumda küçük öncül ve sonuç karşılıklı olarak döndürülmüş olur; ya da hulf yoluyla (irca) edilir. ***Üçüncüsü***: Küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumsuzdur, sonuç tikel olumsuzdur: 'Bazı C'ler B'dir; hiçbir A, B değildir; o halde bazı C'ler A değildir.' Bunun birinci şekle döndürülmesi, eğer döndürülebilirse büyük öncülün döndürülmesiyle ya da hulf yoluyla olur. ***Dördüncüsü***: Küçük öncül tikel olumsuz, büyük öncül tümel olumludur, sonuç tikel olumsuzdur: 'Bazı C'ler B'dir; her A, B'dir; o halde bazı C'ler A değildir.' Bunun birinci şekle döndürülmesi hulf yoluyla olur.

[63] 9 b.

Üçüncü Şekil: Geçerli sonuç verebilmesi için küçük öncülün olumlu, iki öncülden birinin de tümel olması gerekir. Geçerli sonuç veren altı modu vardır. ***Birincisi***: Tümel olumlu iki öncülden oluşur, sonuç tikel olumludur: 'Her B, C'dir; her B, A'dır; o halde bazı C'ler A'dır.' Küçük öncülün döndürmesiyle (birinci şekle irca' olunur). ***İkincisi***: İki tümel öncülden oluşur, büyük öncül olumsuzdur, sonuç, tikel olumsuz olur: 'Her B, C'dir; hiçbir B, A değildir; o halde bazı C'ler A değildir.' ***Üçüncüsü***: İki olumlu öncülden oluşur, küçük öncül tikeldir, sonuç, tikel olumludur: 'Bazı B'ler C'dir; her B, A'dır; o halde bazı C'ler A'dır.' ***Dördüncüsü***: Küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumsuzdur, tikel olumsuz sonuç verir: 'Bazı B'ler C'dir; hiçbir B, A değildir; o halde bazı C'ler A değildir.' Geçen dört modun birinci şekle ircası, küçük öncülün düz döndürmesiyle olur. ***Beşincisi***: İki olumlu öncülden oluşur, büyük öncül tikeldir, sonuç, tikel olumludur: 'Her B, C'dir; bazı B'ler A'dır; o halde bazı C'ler A'dır.' Büyük öncül döndürülüp küçük öncül kılınır, sonra da sonuç düz döndürülerek (birinci şekle irca edilir). ***Altıncısı***: Küçük öncül tümel olumlu, büyük öncül tikel olumsuzdur, sonuç tikel olumsuz olur: 'Her B, C'dir; bazı B'ler[64] A değildir; o halde bazı C'ler A değildir.' Hulf yoluyla birinci şekle irca edilir. Bu durumda ulaşılmak istenen sonucun çelişiği doğru olmuş olur. (Ulaşılan sonuç) küçük öncülden daha geneldir. Yanlış olan büyük öncülü sonuç olarak verir.

Dördüncü Şekil: Geçerli sonuç veren beş modu vardır. ***Birincisi***: 'Her B, C'dir; her A, B'dir; o halde bazı C'ler A'dır.' ***İkincisi***: 'Her B, C'dir; bazı A'lar B'dir; o halde bazı C'ler A'dır.' ***Üçüncüsü***: 'Hiçbir B, C değildir; her A, B'dir; o halde hiçbir C, A değildir.'[65] Bu üç modun birinci şekle ircası, küçük öncül ve sonucun düz döndürülmeleriyle olur. ***Dördüncüsü***: 'Her B, C'dir; hiçbir A, B değildir; o halde bazı C'ler[66] A değildir.' ***Beşincisi***: 'Bazı B'ler C'dir; hiçbir A, B değildir; o halde; bazı C'ler[67] A değildir.'

[64] Metinde zikredilen öncül; 'her B, A değildir (leyse küllü B, A)' şeklindedir. Muhtemeldir ki burada bir yazım hatası vardır.

[65] 10 a.

[66] Metinde geçen öncül; 'her C, A değildir (leyse küllü C, A)' şeklindedir. İhtimaldir ki burada da bir yazım hatası söz konusudur.

[67] Metindeki ifade; 'her C, A değildir (leyse küllü C, A)' şeklindedir. Burada da bir yazım hatası söz konusu olabilir.

Bu son iki modun birinci şekle ircası iki öncülün döndürülmesi suretiyle olur.

Modal Kıyaslar[68]: Birinci şekil: Bu şekilde küçük öncül, mümkine-i âmme ya da hâsse, (büyük öncül de) zarure olursa sonuç zarure olur. Çünkü küçük terimin varlığı orta terimin varlığına bağlı olduğunda, büyük terim orta terim için zarure olur. Bu takdir üzere zarure olmayan, hal-i hazırda zarureye dönüşür. (Küçük öncül) mümkine-i hâsse veya onun kapsamı altında yer alan öncülle bir araya gelirse bilindiği gibi sonuç mümkine-i hasse olur. (Küçük öncül) geri kalan (modal önermelerden) biriyle bir araya gelirse sonuç mümkine-i amme olur ki bu açık bir durumdur. Küçük öncül mümkine-i mutavassıta olup diğer öncül zarure ise sonuç zarure olur. Eğer (küçük öncül bu durumda) mümkine-i hasse ve bunun kapsamı altında olan bir öncülle birlikte bulunursa, sonuç mümkine-i hasse olur. (Küçük öncül) meşruta-i amme ile birlikte bulunursa sonuç mümkine-i mutavassıta olur. Bunun sebebi mümkine ve zarure modalitelerinin (böyle bir durumda) düşmesidir. (Küçük öncül) daime ve örfiyye-i amme ile birlikte bulunursa sonuç mümkine-i mutavassıta olur. Geri kalan modal önermelerle birlikte bulunursa sonuç mümkine-i amme olur ki bu açık bir durumdur. Fiiliyye olan küçük öncüller, zarure, daime, mutlaka, vücûdiyye, mümükine-i amme ve hasse ile birlikte bulunursa, açık sonuç veren büyük öncül gibi sonuç verir. (Küçük öncül) mutlaka-i mutavassıta ile birlikte bulunursa sonuç mutlaka-i amme olur. (Küçük öncül) mümkine-i mutavassıta ile birlikte bulunursa sonuç mümkine-i amme olur ki bu bizim için açık bir durumdur.

Modal olan dört büyük öncülün, dokuz küçük öncülle birlikte bulunması durumu için şöyle deriz: Büyük öncül meşruta-i âmme olup küçük (öncül) zarure, daime ve örfiye-i âmme olursa sonuç küçük öncül cinsinden olur. (Büyük öncül) iki meşruteden biri ile birleşirse sonuç büyük öncül cinsinden olur. (Büyük öncül) örfiye-i hasse ile birlikte bulunursa örfiye-i amme; mutlaka-i amme ve vücudiyye ile birlikte bulunursa sonuç mutlaka-i amme olur. (Büyük öncül) mutlaka-i mutavassıta ile birlikte bulunursa sonuç büyük ve küçük cinsinden meşruta-i hasse

[68] Arapça yazılan mantık kitaplarında modal kıyaslara karşılık olarak 'el-muhtelitât' ifadesi kullanılır. Ebherî, burada 'ihtilâtu'l-qadâyâ' ifadesini kullanmıştır; ancak kast ettiği şey, modal kıyalar olduğu için bu şekilde çevirmeyi uygun gördük.

olur. (Büyük öncül) zarure ve örfiye ile birlikte bulunursa bunlardan doğru bir kıyas kurulamaz. Çünkü öncüller arasında ayrılık (inatlaşma) söz konusudur. (Büyük öncül) iki hâsse ile birlikte bulunursa sonuç küçük öncül cinsinden olur. (Büyük öncül) meşruta-i âmme ile birlikte bulunursa sonuç büyük öncül cinsinden olur. (Büyük öncül) örfiye-i âmme ile birlikte bulunursa sonuç örfiye-i hâsse olur. Büyük öncül üç mutlaka ile birlikte bulunursa sonuç vücudiyye olur. Büyük öncül örfiye-i amme olur, (diğer öncül) zarure ve daime ise sonuç daime olur. (Büyük öncül) iki meşruta, iki vaktiyye ve mutlaka-i mutavassıta ile birlikte bulunursa sonuç küçük öncül cinsinden olur. (Büyük öncül) mutlaka-i amme ve vücudiyye ile birlikte bulunursa sonuç mutlaka-i amme olur. Büyük öncül münteşire-i hâsse olup zarure ve daime ile birlikte bulunursa bunlardan doğru bir kıyas yapılamaz, çünkü öncüller birbirinden ayrılmıştır. İki meşrute ve iki örfiye ile birlikte bulunursa sonuç örfiye-i hasse olur.[69] Büyük öncül mutlaka olan öncüllerle birlikte bulunursa sonuç vücudiyye olur. Bunların hepsinin nasıl sonuç verdiği açıktır. Bu konuya başka şeyler de eklenir; ancak biz onları diğer konuları[70] anlatırken zikretmiştik. Geri kalan şekillerden elde edilecek modal kıyasların açık bir biçimde nasıl kurulacağı birinci şekilden hareketle anlaşılabilir.

Bitişik Şartlı Önermelerden Oluşan Kesin Kıyaslar: Bu tür kıyaslarda orta terim, küçük öncülün talisinde, büyük öncülün de mukaddeminde yer alırsa bu birinci şekil olur. Örnek:

Her ne zaman A, B ise C, ***D***'dir[71]

Her ne zaman C, ***D*** ise H, Z'dir

O halde her ne zaman A, B ise H, Z'dir.

Orta terim her iki öncülün de talisinde bulunursa bu ikinci şekildir. Örnek:

Her ne zaman A, B ise C, ***D***'dir

H, Z ise kesinlikle C, ***D*** değildir

O halde A, B ise kesinlikle H, Z değildir.

Orta terim her iki öncülün de mukaddeminde yer alırsa bu üçüncü şekildir. Örnek:

[69] 10 b.

[70] Müellifin burada kast ettiği modal önermeler bahsi olsa gerektir.

[71] Orta terim konumundaki harfler italik yazılmıştır.

Her ne zaman C, ***D*** ise A, B'dir

Her ne zaman C, ***D*** ise H, Z'dir

O halde A, B ise H, Z olabilir.

Orta terim küçük öncülün mukaddeminde, büyük öncülün de talisinde bulunursa bu da dördüncü şekildir. Örnek:

Her ne zaman C, ***D*** ise A, B'dir

Her ne zaman H, Z ise C, ***D***'dir

O halde; A, B ise H, Z olabilir.

Bu şekillerin geçerli sonuç veren modlarının sayısı yüklemli kesin kıyaslardaki kadardır.

Yüklemli ve Bitişik Şartlı Önermelerden Oluşan Kesin Kıyalar: Orta terim, bitişik şartlı öncülün talisinin yüklemi, yüklemli öncülünde konusu olursa bu birinci şekildir. Örnek:

Eğer A, B ise her C, ***D***'dir

Her ***D***, H'dir

O halde A, B ise C, H'dir.

Orta terim bitişik şartlının talisinde ve yüklemli öncülde yüklem ise bu da ikinci şekildir. Örnek:

A, B ise her C, ***D***'dir

Hiçbir H, ***D*** değildir

O halde A, B ise hiçbir C, H değildir.

Orta terim bitişik şartlının talisinde ve yüklemli öncülde konu ise bu da üçüncü şekildir. Örnek:

A, B ise her ***D***, C'dir

Her ***D***, H'dir

O halde A, B ise bazı C, H'dir

Eğer orta terim bitişik şartlının talisinde konu, yüklemli öncülde yüklem olursa bu da dördüncü şekildir. Örnek:

Eğer A, B ise her ***D***, C,'dir

Her H, ***D***'dir

O halde A, B ise bazı C, H'dir.

Bu şekillerin geçerli sonuç veren modlarının sayısı, yüklemlilerdeki gibidir. Kıyasta bitişik şartlı öncül önce gelirse şartlının mukaddemi sonuç olur. Eğer talisinin sonuç olması söz konusu olursa bitişik şartlı olan iki telifin de sonuç olması mümkündür.

Ayrık Şartlı Önermelerden Oluşan Kesin Kıyaslar: Bu tür kıyaslar sadece birinci ve ikinci şekilden geçerli sonuç verir. Birinci şekilden geçerli sonuç veren modlar: Birinci mod:

Her B ya C ya da ***D***'dir
Her ***D*** ya H'dir ya da Z
Öyleyse her B ya C'dir ya H'dir ya da Z'dir.
İkincisi:
Her B ya C ya da ***D***'dir
Hiçbir ***D*** ya H değildir ya da Z değildir
Öyleyse her B ya C'dir ya da H ya da Z değildir.
Geri kalan iki mod bunlara kıyas edilerek yapılır.
İkinci şeklin geçerli sonuç veren modları: Birinci mod:
Her B ya C ya da ***D***'dir
Hiçbir A[72] ya C değildir ya da ***D*** değildir
Öyleyse hiçbir B, A değildir; ya da ancak bazı B'ler A'dır
Hiçbir A ya C ya da ***D*** değildir
Bazı B'ler ya C ya da ***D*** değildir.
Öyleyse her B ya C ya da D olabilir ki bu da hulftür.
İkinci mod:
Hiçbir B ya C ya da ***D*** değildir
Her A ya C ya da ***D***'dir
Öyleyse hiçbir B, A değildir.

Geri kalan iki mod bunlara kıyas edilerek yapılır. Bunların birinci şekle döndürülmesi (açıklanması/beyan) hulf yoluyla olur.

Yüklemli ve Ayrık Şartlı Önermelerden Oluşan Kesin Kıyalar: Yüklemli olan, büyük öncül yapılırsa bu tür kıyaslar sadece birinci ve ikinci şekilden sonuç verirler.

Birinci şeklin modları: Birinci mod:
Her B ya C ya da ***D***'dir
Her ***D***, H'dir
Öyleyse her B ya C ya da H'dir.
İkinci mod:
Her B ya C ya da ***D***'dir

[72] 11 a.

Hiçbir ***D***, H değildir

Öyleyse her B ya C'dir ya da H değildir.

Geri kalan iki mod bunlara kıyas edilerek yapılır.

İkinci şekil: Birinci mod:

Her B ya C ya da ***D***'dir,

Hiçbir H, ***D*** değidir

Öyleyse her B ya C'dir ya da H değildir. (Bu sonuç büyük öncülün döndürülmüş halidir.) İkinci mod:

Hiçbir B ya C ya da ***D*** değildir

Her H, ***D***'dir

Öyleyse hiçbir B ya C ya da H değildir; ancak bazı B'ler ya C ya da H'dir, ve her H, B'dir; bazı B'ler ya C ya da D'dir; öyleyse hiçbir B ya C ya da D olmayabilir ki bu da hulftür. Geri kalan iki mod bunlara kıyas edilerek yapılabilir.

Yüklemli öncül, küçük öncül olursa bu durumda sadece birinci ve üçüncü şekilden geçerli sonuç elde edilir. Birinci şeklin modları: Birinci mod:

Her B, ***C***'dir

Her ***C*** ya D ya da H'dir

Öyleye her B ya D ya da H'dir.

İkinci mod:

Her B, ***C***'dir

Hiçbir ***C*** ya D değildir ya da H değidir

Öyleyse hiçbir B ya D değildir ya da H değildir.

Geri kalan iki modu buna kıyas et.

Üçüncü şeklin modları:

Birinci mod:

Her ***C***, B'dir

Her ***C*** ya D ya da H'dir

Öyleyse bazı B'ler ya D ya da H'dir. Bu sonuca küçük öncülün düz döndürülmesiyle ulaşılmıştır. İkinci mod:

Her ***C***, B'dir

Hiçbir ***C*** ya D değildir ya da H değildir

Öyleyse bazı B'ler ya D değildir ya da H değildir.

Geri kalan modları buna kıyas et. Bu şekilden dört modun açıklanması (birinci şekle ircası) şöyledir: Tümel olan büyük öncül döndürülerek küçük öncül yapılır. Diğer iki mod ise hulf yoluyla birinci şekle irca edilir.

Bitişik Şartlı ve Ayrık Şartlı Önermelerden Oluşan Kesin Kıyaslar: Bu tür kıyaslar ancak birinci ve üçüncü şekilden geçerli sonuç verirler. Sonuç bitişik şartlıdır ve onun mukaddemi kıyasta zikredilen bitişik şartlının mukaddemidir; talisi de bitişik ve ayrık şartlı öncülünün bir araya gelmesinden müteşekkildir. Birinci şekle örnek:

A, B ise her ***D***, C'dir
Her ***D*** ya H ya da Z'dir
Öyleyse A, B ise her C ya H'dir ya da Z'dir.
Geri kalan modları buna kıyas et.
Üçüncü şeklin modlarına örnek:
A, B ise her C, ***D***'dir
Her ***D*** ya H ya da Z'dir
Öyleyse A, B ise bazı C'ler ya H ya da Z'dir.

Şartlı Seçmeli (İstisnâî) Kıyaslar: Bu tür kıyaslarda konu ya bitişik şartlı[73] ya da ya da ayrık şartlıdır. Eğer bitişik şartlı ise mukaddemin aynısı seçilir (istisna edilir), talinin aynısı ise sonuç olur. Örneğin; 'eğer bu insan ise canlıdır; (fakat) bu insandır; o halde bu canlıdır.' Talinin çelişiği istisna edilirse mukaddemi sonuç olarak verir. Örneğin; 'bu insan ise canlıdır; lakin bu canlı değildir; o halde bu insan değildir.' Mukaddemin çelişiğinin istisna edilip talinin aynısının alınması ise talinin mukaddemden daha genel olması ihtimali nedeniyle sonuç vermez.

(Konu) ayrık şartlı olursa bu, ya hakikiyye olur ya da olmaz. Hakikiyye ise ve o da iki parçadan oluşmuş ise bu iki parçadan herhangi birinin aynısı istisna edilirse diğerlerinin çelişiği sonuç olur. Bu iki parçadan her hangi birinin çelişiği istisna edilirse diğerleri sonuç olur. Örneğin; 'bu sayı ya çifttir ya da tektir; lakin bu sayı çifttir; öyleyse bu sayı tek değildir.' Şayet biz, 'o çift değildir' deseydik sonuç, 'o halde tektir' olacaktı. (Yok eğer hakikiyye olup da) ikiden çok parçadan oluşmuşsa, parçalardan herhangi birinin aynısı istisna edilir ve geri kalanların çelişiği

[73] 11 b.

sonuç olur. Parçalardan herhangi birinin çelişiği istisna edilirse, geri kalanlardan oluşan ayrık şartlı öncül sonuç olur. Örneğin; 'bu sayı (diğerinden) ya fazladır ya eksiktir ya da (ona) eşittir; fakat bu sayı (diğerinden) fazladır; öyleyse bu sayı (diğerinden) eksik değildir ve ona eşit de değildir.' Şayet biz, bu sayı diğerinden fazla değildir, deseydik bu durumda ya diğerinden eksik ya da ona eşit olacaktı.

(Ayrık şartlı öncülün konusu) şayet hakikiyye olmazsa, maniatü'l-cem olabilir. Bu durumda ona iki parça ekleyip herhangi birinin aynısını istisna ettiğimizde, diğerlerinin çelişiği sonuç olur. Örneğin; 'bu şey ya siyahtır ya da beyazdır; fakat o siyahtır; öyleyse o beyaz değildir.' Bunun çelişiği istisna edilirse, bu durumda manitü'l-hulu olması söz konusu olabileceğinden buradan sonuç çıkmaz. Bu tür kıyaslara ikiden fazla parça ekleyip bu parçalardan herhangi birinin aynısını istisna ettiğimizde, geri kalan parçaların çelişiği sonuç olur. Örnek: 'Bu şey ya canlıdır ya bitkidir ya da cansızdır; fakat o canlıdır; 'öyleyse o bitki değildir ve cansız değildir.'

(Ayrık şartlı öncülün konusu) şayet hakikiyye olmazsa, maniatü'l-hulu olabilir. Bu durumda onun çelişiği istisna edilir ve (hakikiye olmayan) öncülün aynısı sonuç olur. Örneğin; 'bu şey ya beyaz değildir ya da siyah değildir; fakat bu şey siyahtır; öyleyse bu şey beyaz değildir.' Öncüllerin aynısı istisna edilirse, öncüldeki her iki parçanın birlikte doğru olabilme imkanı söz konusu olacağından buradan sonuç çıkmaz.

(Kıyasın Değeri)

Bil ki kıyas, iki öncülünün doğru olmasıyla sonucun da doğru olması şeklinde kurulabilir. Örneğin; 'her cisim bileşiktir; her bileşik mümkündür; öyleyse her cisim mümkündür.' Yine bir kıyas, öncüllerinin yanlış olması sebebiyle sonucun da yanlış olması şeklinde kurulabilir. Örneğin; 'her canlı insandır; her insan düşünendir,' öncüllerinin doğru olduğu kabul edildiğinde bunlardan hareketle; öyleyse her canlı düşünendir,' sonucu da doğru olur. Ancak bu (sonuç içerik bakımından) yanlıştır, çünkü iki öncül de doğru değildir. Bu kullanım hulftür ki o, çelişiğinin yanlış olduğunun ortaya konularak ulaşılmak istenen sonucu ispat etmektir.

5. Beşinci Beyan: Burhan ve Ona Muhalif Deliller

Burhan, kesin (yakîn) sonuç elde etmek için kesin öncüllerden oluşan kıyastır. Bu öncüller ister zorunlu (vacip) olduğu kabul edilen;[74] ister-se de kendi zatında kesinliği açık olan (bir önerme) olsun fark etmez. Zorunlu kabul edilen öncüller şunlardır: ***Evveliyyat, müşahedat, mücerrebat, hadsiyyat, mütevatirat*** ve ***kıyasları kendileri ile birlikte olanlar***.

a. Evveliyyat: Aklın, zati olarak yöneldiği önermelerdir. Aklın gözleme ve başka bir araca ihtiyaç duymadan bir parçasını bildiğinde zorunlu olarak diğer parçasını da o surette bildiği önermelerdir. Örneğin; 'bir, ikinin yarısıdır' ve 'bütün parçalarından büyüktür,' gibi.

b. Müşahedat: Aklın kendisi üzerine açık (zahiri) ya da gizli (batınî), güçlü bir gözleme dayanarak hüküm verdiği önermelerdir. Örneğin; 'güneş aydınlatıcıdır' ve 'biz korku ve kızgınlık sahibiyiz,'gibi.

c. Mücerrebat: Kendilerindeki hükmün dayanağının, tekrar eden bir çok gözlem olduğu önermelerdir. (Bunda) nefsin, o durumun ittifakla her zaman öyle meydana geldiğinden emin olması gerekir. Örneğin; 'oduna vurmak acı verir.' (Bu çıkarım) böyle olması sebebiyle kıyas kuvvetindedir. Şayet bu durum çoğunlukla rastlantı ürünü ortaya çıksaydı tali geçersiz olurdu. Bu sebepten dolayı (aynı şekilde) mukaddem de geçersiz olurdu.

d. Hadsiyyat: Kendilerindeki hükmün kaynağının, nefiste şüpheyi ortadan kaldıran kuvvetli bir sezgi olduğu önermelerdir. Örneğin; 'ay ışığını güneşten alır.' Çünkü ay güneşe yakınlaşıp uzaklaştığında yaydığı ışığın şeklinde değişme olur. Bu tür kesin bilgilerin bazen tekrara gerek kalmaksızın bir anda ortaya çıktığı da olur.

e. Mütevatirat: Nefsin, kendisiyle bir çok tanıklığa (şehadete) dayanarak kesin hüküm verdiği önermelerdir. (Bir kimse) onu bildikten sonra (o şeyin bilinmesi) o kimse için imkânsız olmaktan çıkar ve o bilgi uzlaşımsal olarak güvenilir olur. Örneğin, Mekke'nin ve Hz. Muhammed (a.s.)'ın varlığı böyledir. Kesinlik için tanıklıkların sayısı sınırlandırılamaz ancak çoğunluğun tanıklığının olmadığı yerde kesin delil elde edilemez.

f. Kıyasları Kendileriyle Beraber Olanlar: Aklın, kendisiyle zihinde hazır olan bir vasıtadan hareketle hüküm verdiği önermelerdir.

[74] 12 a.

Örneğin; eşit olarak ikiye bölünebilmesi sebebiyle, 'dört sayısı çifttir,' gibi.

Tecrübe, sezgi (hads) ve tevatür kesin bilginin birer çeşidi olmalarına rağmen, kendileriyle bir sonuç elde etme yönünden diğerleriyle aynı kesinlikte deliller değillerdir.

(Beş Sanat)

1. Burhan

Burhan ya 'limmî'dir ya da 'innî'dir.

a. Burhan-ı Limmî: Bunlarda orta terim, sonucun iki parçasının, zihinde ve dış dünyada bir araya gelme sebebidir. (O sonucun) niçin öyle olduğu zihinde ve hâlihazırda verilmiş bir hükümdür. Örneğin; 'kömür ateşte tutuşan şeydir; ateşte tutuşan her şey yanıcıdır; öyleyse kömür yanıcıdır.'

b. Burhan-ı İnnî: Bunda orta terim, tasdikin yalnızca zihindeki sebebidir. Sadece zihinde hüküm verilir; onun hali hazırda niçin öyle olduğu açıklanmaz. Örneğin: 'kömür yanıcıdır; ateşe dokunan her şey yanıcıdır; öyleyse kömür ateşe dokunuyor.'

Burhan-ı limmîde orta terimin mutlak olarak büyük terimin sebebi olması şart değildir. Aksine, orta terimin, büyük terimin varlığı için küçük terimin sebebi olması gerekir. Ancak 'her insan canlıdır; her canlı cisimdir; (öyleyse her insan cisimdir)' çıkarımı[75] burhan-ı limmî olur.

Burhanî olmayan kıyaslar; cedel, hitabet, şiir, muğalatadır.

2. Cedel: Meşhur (meşhurat) ya da ilzâm ifade eden (ilzamiyye) önermelerden oluşur.

a. Meşhurat: Bir ülke halkının üzerinde ittifak etmesi sebebiyle nefsin kabul ettiği önermelerdir. Akıl onu zati olarak kuvvetli şekilde doğru bulmasa bile âdeten üzerinde ittifak edilmiş olduğu için öylece kabul eder. Örneğin; 'adalet güzeldir, zulüm çirkindir,' 'şayet insanın kaderi (kıymeti) bir anda yaratılmış olsaydı bunun ötesindeki şeyleri kavrayamaz; akıl da onlar hakkında hüküm veremezdi.' Bu şekilde kurulan kıyaslar, ***iknâi*** (ikna edici) olarak isimlendirilir. (Meşhur öncüllerden oluşan cedelin) amacı, burhan derecesine yakın ama ona ulaşamamış kimse için hakikatin ikrar edilmesidir.

[75] 12 b.

b. İlzâmiyye: (Bir tartışmada) rakipten alınan ve üzerine bir anda hüküm oluşturulan önermelerdir. Bu tür öncüllerden olaşan kıyasa, ***mutlak cedel*** denir.

3. Hitabet: Makbul (makbulat) ya da zannî (maznunat) önermelerden oluşur.

a. Makbulat: Zannı isabetli (güzel) olması sebebiyle (zannına itibar edilen birinden) alınan önermelerdir.

b. Maznûnat: Nefsin kendisiyle zanna dayanarak hüküm verdiği önermelerdir. Zan, bir şey hakkında, çelişiğinin de doğru olma imkânı bulunmakla birlikte hüküm vermektir. Hitabete dayalı kıyas, kesin bilgiye ulaşmada aşırı derecede kusur sahibi olanları gerçeğe yaklaştırmak ya da yanlış olandan nefret ettirmek için kullanılır.

4. Şiir: Hayale dayalı (muhayyelat) olan önermelerden oluşur. Bunlar, ruhta daralma ya da genişleme hissi uyandırarak ona tesir eden, doğru ya da yanlış olabilen önermelerdir. Örneğin 'içki akıcı bir yakuttur.' Böyle bir önerme nefiste (içkiye karşı) bir ilgi oluşturur. Başka bir örnek şudur: 'Bal iğrenç bir kusmuktur.' Bu önerme ise (bala karşı) nefiste bir nefret uyandırır ve insanların çoğu bu bilgiyi ileri sürerek baldan nefret ederler. Kıyas yapanlar bu ve buna bezer önermeleri gerçek delillendirmelerde kullanmazlar. Bu tür çıkarımlar ancak şiirde ve vaazda, kıyas dışı delillendirmeler olarak kullanılır.

5. Muğalata: Bunlar bozuk (fâsit) teliflerdir. Onlardaki bozukluk ya madde (içerik) ya da suret (form) yönündendir. Yoksa her iki taraf da doğru olsa (kurulacak) kıyas da doğru olurdu.

(Bir çıkarımda) hata (ğalat) onun ya maddesi ya da sureti açısından olur.

a. (Kıyasın) Maddesi Açısından Ortaya Çıkan Hatalar

Bir lafız (aynı anlama gelen) başka bir lafızla değiştirilerek ulaşılmak istenen sonuç öncül kılınır. Örneğin; 'her ***insan*** beşerdir, her ***beşer*** düşünendir.' Burada büyük öncül ve ulaşılmak istenen sonuç aynı şeydir. Bu tür çıkarımlar, 'ulaşılmak isteneni delil yerine alma' olarak isimlendirilir. Öncüller bizatihi yanlıştır ancak doğruya benzeyen bir yapıdadırlar. Kıyasın maddesi açısından ortaya çıkan hatalar onun ya lafzı ya da manasından kaynaklanır.

1. a) Lafız benzerliği (sebebiyle ortaya çıkan hata, bir çıkarımda) iki anlama gelen ortak bir lafız kullanılmasından ileri gelir. Örneğin; 'vacip (zorunlu) ya mümkünü'l-vücud veya gayrı mümkünü'l-vücuddur; her mümkünü'l-vücud mümkünü'l-ademdir; öyleyse vacip ya gayr-ı mümkünü'l-vücüd ya da mümkünü'l-ademdir; ve her gayr-ı mümkünü'l-vücud mümtenidir; öyleyse vacip ya mümkünü'l-ademdir ya da mümtenidir.' Buradaki hata ortak lafiz kullanmaktan ileri gelmiştir. Çünkü 'imkan' kavramıyla kast edilen 'genel imkan' ise bu manada vacip, mümkün olmuş olur. Fakat imkanın bu manası onun 'mümkünü'l-adem' olmasını gerektirmez. İmkandan kasıt onun sadece 'özel imkan' olması ise bu durumda vacip bu anlamdaki bir mümkün değildir. Ancak bu manada mümkün olmayanın, mümteni olması söz konusu değildir. Aksine o ya vaciptir ya da mümtenidir.

b) (Lafız yönünden meydana gelen hatalardan biri de öncüllerde) mecazi bir lafız kullanılması sebebiyle gerçekleşir. Örneğin bir kimse, 'arz (genişlik), yüzey (satıh) üzerinde yükselir (artar)[76] ' demekle; 'yüzey geniştir,' demiş olur.

2. a) Manalardaki benzerlik sebebiyle oluşan hatalar ayrıntılı bir terkipten kaynaklanabilir. Örneğin her kim, 'Zeyd şairdir ve Zeyd iyidir,' ifadesini duysa, 'Zeyd iyi bir şairdir' hükmüne varır.

b) Bu tür hatalar birleşik ifadenin parçalarına ayrılmasından da ileri gelebilir. Örneğin; 'İnsan ruh ve bedenden oluşur,' önermesini duyan kimsenin, (insan) 'sadece (tek başına) ruhtan oluşur' veya 'sadece bedenden oluşur' şeklinde bir hükme varması böyledir.

c) Vehme dayalı öncüller sebebiyle de kıyasta hata ortaya çıkabilir. Örneğin, 'mevcut olan her şey bir yöndedir,' hükmüne dayanarak; 'bir yönde olan her şey mevcuttur' sonucuna ulaşmak böyledir.

d) Bir şey için zorunlu olanın yerine zannî olanın alınması da hatadır. Örneğin; 'cisim yer kaplar,' ifadesinden hareketle, 'yer kaplama cismin kendisidir,' denilmesi böyledir.

e) İlineksel (arazî) olanı özsel (zatî) olanın yerine koymak. Örneğin, ''Yol alan gemideki direk hareketlidir; hareket eden her şey olduğu yerde

[76] "El-ard-ü zâyidün ale's-sath"

durmaz; öyleyse onun her parçası (da sabit olarak durmaz)' diyen kimsenin çıkarımı bu türdendir.

f) Bir şeyle birlikte olanı, birlikte oluğu şey yerine koymak. Örneğin; 'babalık çocuğu olmakla gerçekleşir, çocukluk da babası olmakla vaki olur,' demek böyledir. Bu ikisinden her biri (babalık ve çocukluk) diğerine bağlıdır. Aksi taktirde bunlardan söz edilemez. Bağımlı olma ancak bir şey için birlikte olma anlamındadır; aksine bir şeyle birlikte olan anlamında değildir. Eğer bağlı olma bu iki durumdan biri için söz konusu olsa bile (yine de) onları düşünmek söz konusu olmaz. Çünkü bunlar ancak biri diğeriyle birlikte düşünülebilir ve ikisi birlikte meydana gelir.

g) Bu tür hatalardan biri de devr olmayanı devr (kabul) etmektir. Örneğin; 'tavuk yumurtadan, yumurta da tavuktan çıkar,' demek böyledir. Buradaki hata, her yumurtanın tavuktan ve bu yumurtanın da tavuktan bağımsız olarak ayrı bir yumurtadan çıkmış (olmasının düşünülmesidir.)

h) (Mana yanlışlarından) bir diğeri de bil-kuvve olanı bilfiil olan yerine almaktır. Örneğin; 'cisim sonsuz bir şekilde bölünmeye elverişliyse (cisim) sonsuz değildir,' diyenin sözünde olduğu gibi. Buradaki hata iki tarafın belirli bir sınırla sınırlandırılmış olmasıdır.

ı) Yokluğa varlık hükmü vermek de hatadır. Örnek: 'Bütün hareketler sonsuz ise ya çift yönlüdürler (şef'an) ya da tek yönlüdürler (vitran).'[77] Buradaki hata, (ifade edilen şekilde var) olmayan hareketlerin, bahsedilen şeyin teker teker bütününü kapsadığını zannetmekten ileri gelmiştir.

i) Yokluğu, varlığın karşıtı ve gizli olanın zıttı; kötülüğü iyiliğin zıttı ve karanlığı da aydınlığın zıttı olarak almak. 'Kötülüğün kaynağının iyiliğin kaynağından farklı olması gerekir' demek böyledir. ...karanlığı kılmak da böyledir.

j) Yokluğu ve varlığı konudaki olumluluk ve olumsuzluk yerine almaktan kaynaklanan hatalar da vardır. Örneğin; 'ruh (nefs) ya aleme bitişiktir ya da ondan ayrıdır,' demek böyledir. Bu hatalı bir hükümdür, çünkü bu iki parçadan olumlu ve olumsuz bir şey çıkmaz. İki parçanın

[77] 13 b.

birleştiğini söylemekle; konuda ayrılığın söz konusu olup bitişmenin de yok olduğunu bilemeyiz.

k) Zihinsel suretleri gerçek olanla (ayanda/dış dünyada) bir tutmaktan kaynaklanan hatalar. Örneğin; 'varlık mahiyetin sıfatıdır; varlığın mahiyete nispet edilmesi dış dünyada da aynı şekilde gerçekleşir.' Bu iki ifade, varlığın mahiyete nispet edilmesi, onun sıfatına nispet edilmesidir, demeyi gerekli kılar. Bunun sonucu ise, 'varlık vardır' olur. Böylece bu durum sonsuza kadar gider. (Buradan hareketle bir kimse), bir şey dış dünyada imkansız (mümteni) ise onun imkansızlığı dış dünyada gerçekleşir hükmünü verebilir.

l) Meşhur olan bir bilgiyi ilksel (evvelî/ a priori) kabul etmek. Örnek: 'Bâri-i Teâla bir şeyden acizse bu ezeli bir noksanlıktır.' Bu söz ilksel değildir aksine bunun kesin delile (burhan) ihtiyacı vardır. Bu bilginin yaygın (meşhur) olması sorunludur.

m) Sayısal bütünlüğü yekûnsal bütünün yerine almak. Örneğin; '(tek tek) her hareket yaratılmıştır, bütün hareketler yaratılmıştır, veya bunun tersidir' denildiğinde durum budur.

n) Bazı nicelik edatlarını önermenin gerçek parçası yapmak hatadır. Örneğin; 'bazı insanlar siyahtır' sözünden hareketle 'insanların bazısı siyahtır, yani onun bir kısmı' demek hatadır.

o) Olumsuz modları (cihet) olumsuz sıfat yerine almaktan kaynaklanan hatalar. Örneğin; 'her insanın katip olması zorunlu değildir, öyleyse zorunlu olarak her insan katip değildir, veya bunun tersidir,' diyenin bu sözünde olduğu gibi. İşte bunlar kıyasın maddesi (içeriği) açısından oluşan hatalardır.

b. Kıyasın Formu (Sureti) Açısından Oluşan Hatalar

1) Büyük öncülün bütünü göstermeyecek şekilde alınması. Örneğin; 'insan o dur ki canlıdır;[78] canlı cinstir; öyleyse, insan cinstir.'

2) Küçük öncülün bütünü göstermeyecek şekilde alınması. Örneğin; 'insan o dur ki gülücüdür; her gülen şaşkındır; öyleyse insan şaşkındır'.

3) Orta terimin bütün kaplamıyla alınmaması. Örneğin; 'insanın saçı vardır; her saç büyür; 'öyleyse her insan büyür.' Bunların geçerli

[78] 'El-insanü hüve hayvânün.'

sonuç veren her hangi bir modu olmadığı gibi tümevarım ve analoji gibi geçerli sonuç veren kıyas da değildirler.

Tümevarım (İstikrâ): Tikel varlıklardan hareketle tümel üzerine hüküm vermedir. Örnek: 'İnsanlar, hayvanlar, kuşlar (ağızlarında bir şey) çiğnediklerinde alt çenelerini hareket ettirirler; öyleyse bütün canlılar bir şey çiğnediklerinde alt çenelerini hareket ettirirler.'[79]

Analoji (Temsil): Tikel varlılardan hareketle başka tikeller üzerine verilen hükümdür. Örneğin; 'alem (felek) birleşiktir; bina da birleşiktir; bina sonradan yaratılmıştır; öyleyse alem de sonradan yaratılmıştır.'

Tümevarımı, seçmeli kıyas formuna dönüştürmek mümkündür. Örneğin; 'insan, hayvan, kuş çiğnerken alt çenelerini hareket ettiriyorlarsa bütün canlılar çiğnerken alt çenelerini hareket ettirirler.' Burada mukaddem doğrudur ancak tali (doğru olmadığı halde) onun gibi kabul edilmektedir.

Analoji, kendisinden iki kıyas elde etme imkânı olması sebebiyle (seçmeli kıyas formuna) dönüştürülebilir. Örneğin; 'bina sonradan yaratılmışsa her bileşik sonradan yaratılmıştır; lâkin bina sonradan yaratılmıştır; öyleyse her bileşik sonradan yaratılmıştır.' Daha sonra şöyle denir: 'Alem birleşiktir; her bileşik sonradan yaratılmıştır; öyleyse alem sonradan yaratılmıştır.' Bu çıkarımda şartlı öncüller yüklemli olarak alınmıştır. Bir kimse örneğin; 'bu, canlı olma takdiri üzerine canlıdır; -bu öncül vaki olan her işi içerir- bu takdir üzere nefsi emirde canlı olmayan hiçbir şey canlı değildir,' öncüllerini esas alarak; 'öyleyse bu şey nefsi emirde canlıdır,' sonucu çıkarır. Burada iki şartlı öncül de yüklemli olarak alınmıştır. Çünkü birincisi; 'gerçekleşen bütün durumlar için her ne zaman bu şey canlı ise bu şey canlıdır' manasına gelir. İkincisi ise; gerçekleşen bütün durumlar için her ne zaman bu şey canlı ise hali hazırda canlı olmayan hiçbir şey canlı değildir,' anlamına gelir ki buradan yüklemli bir sonuca ulaşılamaz. Çünkü o, iki şartlı öncülden oluşan bir kesin kıyastır ve üçüncü şekildendir. Bu şekilde tekrar edilen parça iki şartlı öncülün mukaddemidir ve sonuç da şartlıdır. Örneğin; 'şayet bu canlı ise hali hazırda canlı olmayan hiçbir şey canlı değildir.'

[79] 14 a.

Allah'ın yardımı ve hüsnü tevfikiyle mantık bölümü tamamlandı. Salat ve selam Muhammed (a.s.) ve ailesi üzerine olsun. Hamd, alemlerin Rabbi olan Allah'adır. [80]

[80] 14 b.